

บทที่ 3

แนวคิดการมีส่วนร่วมของประชาชนในการบริหารจัดการทรัพยากร : ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก

พื้นฐานทางความคิด : ชีวิตและงาน¹

ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก เป็นบุตรชายคนโตในจำนวนพี่น้องสองคนของ นายอุ้ย และนางเนย จามริก เกิดเมื่อวันที่ 11 กรกฎาคม พ.ศ. 2470 ที่อำเภอบางมูลนาค จังหวัดพิจิตร นอกจากบิดามารดาแล้ว อาจารย์ยังได้รับการอบรมเลี้ยงดูจากคุณอาสองท่านคือ คุณอาเนียม และคุณอาสว่าง จามริก ท่านทั้งสองนี้เป็นผู้ที่อาจารย์เสน่ห์ให้ความสำคัญอย่างสูง อาจารย์เคยกล่าวถึงท่านทั้งสองว่า เป็นเสมือนพ่อแม่ผู้สอนวิถีชีวิต² และเป็นแบบอย่างที่สำคัญให้อาจารย์ได้เรียนรู้ในเรื่องความรัก ความเมตตาที่พึงมีต่อเพื่อนมนุษย์ การที่อาจารย์เติบโตขึ้นโดยการอบรมเลี้ยงดูภายใต้สภาพแวดล้อมดังกล่าวมีผลต่อทัศนคติ การมองโลกและชีวิตของอาจารย์มาจนกระทั่งทุกวันนี้

อาจารย์เสน่ห์เรียนจบชั้นประถมศึกษาที่อำเภอรุณแสง และศึกษาต่อที่นั่นไปจนกระทั่งจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 แล้วจึงย้ายไปเรียนระดับมัธยมศึกษาปีที่ 4 และ 5 ที่โรงเรียนประจำจังหวัดนครสวรรค์ และมาจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 ที่โรงเรียนวัดราชบพิธ กรุงเทพมหานคร ในปีพ.ศ. 2484 หลังจากนั้นอาจารย์เสน่ห์ได้เข้าศึกษาต่อในระดับเตรียมปริญญาที่มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองจบในปีพ.ศ. 2487 และได้ศึกษาต่อระดับปริญญาตรีจนสำเร็จการศึกษา ได้รับปริญญาธรรมศาสตร์บัณฑิตปีพ.ศ. 2491

¹ ประวัติชีวิตและงานของศาสตราจารย์เสน่ห์ในที่นี้ส่วนใหญ่ได้มาจาก ชัยวัฒน์ สถาอานันท์, "บทนำ" ใน สมบัติ จันทร์วงศ์ และคณะ, บรรณานุกรม, อยุธยาเมืองไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530).

² สัมภาษณ์ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก, หัวหน้าคณะทำงานโครงการชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสาน, 16 กุมภาพันธ์ 2539.

การศึกษาในมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองนั้นมีลักษณะเป็น การศึกษาสังคมศาสตร์ที่ครอบคลุมหลายสาขา ทั้งเรื่องการเมือง การปกครอง กฎหมาย เศรษฐศาสตร์ โดยยังไม่มี การแบ่งแยกสาขาอย่างชัดเจนดังเช่นปัจจุบัน การศึกษาที่ครอบคลุมเช่นนี้เป็นพื้นฐาน ทำให้ความรู้และความคิดของอาจารย์ประกอบขึ้นโดยมิติที่หลากหลาย การมองสังคมและการวิเคราะห์ปัญหาต่างๆของอาจารย์ได้รับอิทธิพลจากพื้นฐานการศึกษาดังกล่าวนี้นั่นเอง

อย่างไรก็ตาม ระหว่างศึกษาในระดับอุดมศึกษาจนกระทั่งจบออกมานั้น อาจารย์ให้ความสนใจทางด้านกฎหมายและการปกครองมากเป็นพิเศษ ประกอบกับอาจารย์เองมีอุดมการณ์ในเรื่องความยุติธรรมมาโดยตลอดทำให้อาจารย์มีความต้องการทำงานด้านกฎหมาย โดยเฉพาะการเป็นผู้พิพากษา แต่หลังจากนั้นได้เกิดความผันผวนบางประการทำให้อาจารย์ไม่อาจทำงานที่ตั้งใจไว้ได้ ขณะเดียวกัน กรมการค้าภายใน กระทรวงพาณิชย์ได้รับอาจารย์เข้าทำงาน(พ.ศ.2492) หลังจากอาจารย์สำเร็จการศึกษาได้เพียงไม่นาน อาจารย์เล่นกีฬาทำงานอยู่ที่นั่นไปจนกระทั่งปีพ.ศ. 2493 จึงได้ย้ายไปอยู่กรมการเมือง กระทรวงการต่างประเทศ การรับราชการทั้งสองกระทรวงแม้จะไม่ใช่งานที่ตรงกับความต้องการในระยะแรก แต่ในขณะทำงานอาจารย์ก็พยายามทุ่มเทความสนใจไปยังหน้าที่การงานที่ได้รับผิดชอบอยู่อย่างเต็มที่ การศึกษาเพิ่มเติมขณะนั้นจึงล้วนเกี่ยวข้องกับงานที่ได้รับผิดชอบอยู่ทั้งสิ้น

จนกระทั่งปีพ.ศ.2496 อาจารย์เล่นกีฬาได้รับทุนรัฐบาลไทยไปศึกษาต่อที่ มหาวิทยาลัยแมนเชสเตอร์ ประเทศอังกฤษ จนสำเร็จการศึกษาได้รับปริญญาตรีทางการบริหารในปีพ.ศ. 2500 และในปีเดียวกันยังได้รับทุนจากคณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ไปศึกษาต่อด้านปรัชญาทางการเมืองที่ประเทศฝรั่งเศส แต่มีเหตุขัดข้องทำให้ไม่อาจเรียนต่อจนจบได้ อย่างไรก็ตาม การได้มีโอกาสได้ไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษเป็นจุดเริ่มต้นของ ความคิดและความสนใจในเรื่องราวและปัญหาทางสังคมของอาจารย์ก่อนที่จะสะสมมากขึ้นในเวลาต่อมา หลังจากที่ยังสำเร็จการศึกษาและกลับมาประเทศไทยแล้วอาจารย์ยังคงรับ ราชการต่อที่หน่วยงานเดิม ในระหว่างนั้นอาจารย์เคยเป็นอาจารย์พิเศษให้กับมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ โดยรับหน้าที่สอนแทนอาจารย์ยวดี เลิศอุทัย เนื่องจากท่านมีเหตุจำเป็นต้องไป ต่างประเทศระยะหนึ่ง การไปเป็นอาจารย์พิเศษในครั้งนั้นเองเป็นเหตุให้อาจารย์ได้รับการชักชวนให้เป็นอาจารย์ประจำ ตอนที่คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในเวลาต่อมา (พ.ศ. 2503-2530)

ในปีพ.ศ. 2512 หลังจากที่อาจารย์ย้ายมาเป็นอาจารย์ประจำที่คณะรัฐศาสตร์ ระยะเวลาหนึ่งแล้ว อาจารย์ได้เป็นผู้ริเริ่มโครงการรัฐศาสตร์ศึกษาขึ้นโดยต้องการทวนต่อกระแสการศึกษารัฐศาสตร์ในขณะนั้นซึ่งมุ่งผลิตคนเป็นนักเทคนิคป้อนเข้าสู่ระบบราชการ โดยที่นักศึกษาเองก็ขาดความเอาใจใส่ต่อการพัฒนาระบบการเมืองของสังคมในวงกว้าง แม้ว่าโครงการ รัฐศาสตร์ศึกษาจะเกิดขึ้นและคงอยู่ในคณะรัฐศาสตร์เพียงไม่นานนักเนื่องจากต้องยุติลงในปีพ.ศ. 2515 แต่ปรากฏว่านักศึกษาจำนวนมากที่ผ่านโครงการนี้ ในปัจจุบันเป็นผู้มีบทบาทสูงในทางสังคม การเมือง และการศึกษา อย่างไรก็ตาม แม้โครงการรัฐศาสตร์ศึกษาจะยุติลงไปแล้วก็ตาม แต่ตลอดเวลาที่อาจารย์เล่นทำงานเป็นอาจารย์ประจำอยู่ที่คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ นั้น อาจารย์ก็ได้หยุดยั้งความพยายามที่จะผลักดันแนวทางการศึกษาให้มีความเป็นอิสระทางวิชาการและมีความทันสมัยมากยิ่งขึ้น อาจารย์เล่นจึงมีบทบาทสำคัญโดยเป็นผู้กระตุ้นให้มีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรอีกหลายครั้ง รวมทั้งเสนอให้มีเวทีสัมมนาเพื่อ แลกเปลี่ยนความคิดเห็น โดยมีเป้าหมายเพื่อให้ระบบการเรียนการสอนมีบรรยากาศทางการเมืองที่เสรีมากขึ้น

ตำแหน่งงานที่อาจารย์รับผิดชอบในคณะรัฐศาสตร์นอกจากการเป็นอาจารย์ประจำ อาจารย์ยังเคยรับตำแหน่งหัวหน้าวิชาการระหว่างประเทศและภาควิชารัฐศาสตร์ศึกษาในปีพ.ศ. 2512-2515 และได้รับตำแหน่งศาสตราจารย์ในปีพ.ศ. 2518 ในปีเดียวกันนั้นเอง อาจารย์เล่นก็ได้ดำรงตำแหน่งรองอธิการบดีในคณะผู้บริหารมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งนำโดยศาสตราจารย์ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ (พ.ศ. 2518-2519) โดยมีบทบาทสำคัญในการร่วมวางแผนและเตรียมการเพื่อพัฒนามหาวิทยาลัย ซึ่งบางส่วนได้ปรากฏผลในเวลาต่อมา นอกจากนั้นด้วยความตระหนักถึงความสำคัญของตำรับตำราซึ่งนำมาสนับสนุนการศึกษาค้นคว้าของนักศึกษา โดยเฉพาะในเรื่องการปกครองระบอบประชาธิปไตย อาจารย์เล่นจึงได้อาสาทำงานให้กับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ โดยดำรงตำแหน่งประธานมูลนิธิตั้งแต่ปีพ.ศ. 2521-ปัจจุบัน ขณะเดียวกัน ปีพ.ศ. 2521-2523 อาจารย์เล่นยังได้รับผิดชอบงานวิจัยโดยเป็นหัวหน้าโครงการวิจัยเรื่อง "พัฒนาการสิทธิมนุษยชนในประเทศไทย" ไปพร้อมกันด้วย

นอกจากงานในมหาวิทยาลัยแล้ว อาจารย์ยังมีภารกิจอื่นๆ ที่สำคัญคือ ในช่วงหลังเหตุการณ์ปฏิวัติเดือนตุลาคม 2516 อาจารย์เล่นมีบทบาทสำคัญโดยการเข้าร่วมในองค์กรสิทธิมนุษยชนที่เกิดขึ้นใหม่ในช่วงนั้นคือ สหภาพเพื่อสิทธิเสรีภาพของประชาชน (Civil Liberty Union) อาจารย์รับหน้าที่เป็นประธานร่างธรรมนูญให้แก่องค์กรนี้โดยมีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การ

ปกป้องและเผยแพร่เรื่องสิทธิเสรีภาพ เพื่อช่วยเหลือและให้ความเป็นธรรมกับแรงงาน รวมทั้งเกษตรกรผู้ถูกเอารัดเอาเปรียบและเพิกเฉยพล้ำจากวิกฤตการณ์ทางการเมืองที่สำคัญในครั้งนั้น³

งานรณรงค์สภาพเพื่อสิทธิเสรีภาพของประชาชนในระยะแรก เป็นไปในลักษณะการเป็นตัวแทนเรียกร้องสิทธิเสรีภาพให้กับกลุ่มแรงงานกรรมกร ผู้หญิง และเด็กในเมืองตามแต่สภาพปัญหา และเหตุการณ์ในช่วงเวลาต่างๆ โดยการออกแถลงการณ์ผ่านสื่อสาธารณะ จนภายหลังกลายเป็นที่รู้จักของกลุ่มชาวไร่ชาวนาในชนบทซึ่งเดินทางมาขอความช่วยเหลือ ทำให้อาจารย์เสนห์และสหภาพมีโอกาสได้เข้าไปรับรู้ปัญหาของเกษตรกรในชนบท และด้วยประสบการณ์จากการร่วมงานในสหภาพในครั้งนั้นเองมีส่วนทำให้อาจารย์มีความเข้าใจในปัญหาของชนบท และมองเห็นปัญหาที่เชื่อมโยงสู่สังคมไทยโดยรวมได้ในเวลาต่อมา⁴ ขณะเดียวกันการทำงานนี้ทำให้อาจารย์ได้รับการคัดเลือกเข้าร่วมในการร่างรัฐธรรมนูญในฐานะสมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติในปีพ.ศ. 2516-2517 และส่งผลไปถึงในตอนที่อาจารย์ได้รับตำแหน่งที่ปรึกษานายกรัฐมนตรี ในสมัยรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ (พ.ศ. 2523-2524) อาจารย์ได้รับผิดชอบงานในฐานะประธานคณะกรรมการนโยบายพัฒนาชนบทซึ่งอาจารย์เป็นผู้ริเริ่มขึ้น จนมีผลให้ผลักดันให้เกิดทศวรรษแห่งการพัฒนาชนบทไทยในเวลาต่อมา

ปีพ.ศ. 2524 หลังจากที่อาจารย์เสรีจัสสิ้นภาระหน้าที่ในฐานะที่ปรึกษานายกรัฐมนตรีแล้ว อาจารย์ได้เข้าดำรงตำแหน่งนายกสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย และเป็นผู้อำนวยการสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (พ.ศ. 2524-2528) และในระหว่างนั้นคือปีพ.ศ. 2527 อาจารย์เสนห์ได้เข้าร่วมเป็นกรรมการ Council of Trustees, Thailand Development Research Institute และเป็นผู้ประสานงานโครงการวิจัยเรื่อง Self-Reliance in Science and Technology for National Development ของมหาวิทยาลัยสหประชาชาติในระหว่างพ.ศ. 2527-2530

³ สัมภาษณ์ ศาสตราจารย์เสนห์ จามริก, หัวหน้าคณะกรรมการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นอีสาน, 24 กรกฎาคม 2539.

⁴ อาจารย์เสนห์ดำรงตำแหน่งประธานรณรงค์สภาพเพื่อสิทธิเสรีภาพของประชาชนอยู่เพียงไม่นานนัก ก็ได้ลาออกจากการเป็นประธาน แต่ยังคงเข้าไปคลุกคลีร่วมงานอยู่เป็นระยะๆ จนกระทั่งภายหลังสหภาพฯ นี้มีผู้เข้าร่วมใหม่เป็นกลุ่มคนที่มีอุดมการณ์ที่เปลี่ยนไปจากเดิมซึ่งอาจารย์ไม่อาจรับได้ ทำให้อาจารย์เสนห์ถอนตัวออกมาและไม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสหภาพฯ นี้อีกเลยแม้จนกระทั่งปัจจุบัน

ปีพ.ศ. 2530 อาจารย์เสนาห์ได้ก่อตั้งมูลนิธิเพื่อการศึกษาประชาธิปไตยและการพัฒนาขึ้นโดยมีเจตนารมณ์ที่ต้องการจะเห็นนักวิชาการรุ่นใหม่ศึกษาค้นคว้าเพื่อสนับสนุนการปกครองระบอบประชาธิปไตยอย่างจริงจัง ปัจจุบันอาจารย์เสนาห์ยังคงอุทิศตนทำงานเพื่อสังคมและวงวิชาการไทย โดยหลังจากที่อาจารย์ได้ลาออกจากราชการแล้ว⁵ อาจารย์ได้ออกมาทำงานที่อาจารย์สนใจคือ การทำงานเป็นประธานและที่ปรึกษาสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (พ.ศ. 2531-2538) รวมทั้งเป็นหนึ่งในคณะกรรมการกองทุนท้องถิ่นไทย - แคนาดา (พ.ศ. 2529-ปัจจุบัน) ปัจจุบันท่านอาจารย์เสนาห์จามริกได้แยกตัวออกจากสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (พ.ศ. 2538-ปัจจุบัน) แล้วตั้งกลุ่มทำงานในโครงการพัฒนาชุมชนที่เป็นอิสระของตนเองคือ โครงการชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสาน⁶ เพื่อทำงานพัฒนาชนบทโดยอิสระอย่างจริงจัง

การวางตัวอย่างเสมอต้นเสมอปลายด้วยความมุ่งมั่นที่จะทำประโยชน์ให้กับสังคม โดยเฉพาะต่อวงวิชาการมาโดยตลอดนี้เองจึงทำให้อาจารย์ได้รับพระราชทานปริญญาคุณวุฒิปริญญาตรีศึกษาศาสตร์ สาขาวิทยาศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยรามคำแหงในปีพ.ศ.2528 และรับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตามลำดับดังนี้คือ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ประถมาภรณ์มงกุฎไทย (5 ธันวาคม 2523) ทวีติยาภรณ์มงกุฎไทย (5 ธันวาคม 2515) และสูงสุดมหาวชิรมงกุฎ (5 ธันวาคม 2529) รวมทั้งยังได้รับรางวัลนักสิทธิมนุษยชนดีเด่น สาขาการวิจัยในปีพ.ศ. 2531 อีกด้วย

⁵ อาจารย์เสนาห์ไม่ได้ขอปรับราชการตามกำหนดเกษียณอายุ ท่านอาจารย์ลาออกเมื่ออายุครบ 60 ปี โดยนับตามวันเกิดของท่านเอง ซึ่งไม่ตรงกับกำหนดของทางราชการ เนื่องจากท่านไม่ต้องการรับเงินบำนาญตั้งเช่น ข้าราชการเกษียณอายุทั่วไป

⁶ คณะทำงานในโครงการชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสานแยกย่อยออกมาจากสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา แต่ยังคงมีความสัมพันธ์กันอยู่ภายใน เพียงแต่มีความเป็นอิสระในการทำงานมากกว่าเนื่องจากอาจารย์เสนาห์ใช้ทุนที่เคยสะสมไว้จากการทำวิจัยหลายครั้งที่ผ่านมามาใช้ในการบริหารงานโครงการ การแยกตัวออกมาทำโครงการอิสระของตนเองเช่นนี้ อาจารย์เสนาห์มีเหตุผลสำคัญ 2 ประการคือ หนึ่ง อาจารย์ต้องการมีอิสระในการทำงานพัฒนาชุมชนด้วยตัวเองอย่างจริงจัง โดยไม่ต้องมีพันธะกับเจ้าของทุน หรือต้องพึ่งพาทุนพัฒนาของประเทศ และสอง อาจารย์ต้องการแยกตัวจากปัญหาการเมืองภายในองค์กรเอกชน (ข้อมูลนี้ได้จากการสัมภาษณ์ ศาสตราจารย์เสนาห์ จามริก, 24 กรกฎาคม 2539)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าอาจารย์เสนห์จะเป็นนักคิดและนักวิชาการผู้ที่สร้างคุณูปการให้กับสังคมไทยมาตลอดระยะเวลายาวนาน แต่คุณูปการที่อาจารย์มีให้กับสังคมนั้นมิได้แสดงออกมาเป็นงานเขียนทางวิชาการในปริมาณที่มากมายนักเมื่อเทียบกับนักวิชาการบางคน หากงานทุกชิ้นของอาจารย์ล้วนเป็นงานที่มีคุณค่าสูง ไม่ว่าจะเป็นหนังสือ บทความ หรือแม้กระทั่งเอกสารประกอบการสัมมนา คำกล่าวในการเปิดสัมมนา หรือการปาฐกถาต่างๆ เนื่องจากอาจารย์มักนำเสนอความคิดเห็น และการวิเคราะห์ที่น่าสนใจ ซึ่งครอบคลุมทั้งปัญหาสังคม เศรษฐกิจ การเมือง การศึกษา และวัฒนธรรม คุณูปการของอาจารย์เสนห์จึงมีอาจวัดจากปริมาณงานเขียนที่มีอยู่ หากแต่เป็นคุณค่าของแต่ละงานที่ให้กับสังคมและวงวิชาการมากกว่า ขณะเดียวกันสิ่งที่สำคัญก็คือ การดำรงบทบาทของอาจารย์เสนห์ตลอดระยะเวลายาวนานที่ผ่านมาไม่เพียงอยู่ที่การเป็นนักวิชาการหรือนักพัฒนา หากแต่อยู่ที่การดำรงตนในฐานะ 'ครู' ผู้ปรารถนาจะถ่ายทอดความรู้ตลอดจนชี้แนะแนวทางในการสร้างสรรสติปัญญาให้กับผู้อื่นอย่างเสมอดั้นเสมอไปตลอดดมา แม้จนกระทั่งได้ลาออกจากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์แล้วก็ตาม

ความเป็น 'ครู' ของอาจารย์เสนห์สามารถพิจารณาได้จากงานเขียนของอาจารย์ตั้งแต่ในระยะเริ่มแรก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการถ่ายทอดความรู้ตามความสนใจต่อปัญหาด้านการเมืองและการปกครองทั้งของไทยและต่างประเทศ ขณะที่ความคิดเรื่องชุมชนยังไม่ปรากฏออกมา อย่างชัดเจนนัก มีเพียงแต่ความสนใจในปัญหาช่องว่างระหว่างคนรวย คนจนในสภาพการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติที่มีขึ้นในขณะนั้น ความคิดเห็นในเรื่องนี้แสดงออกในภาคผนวกเรื่องปัญหาของไทย ในหนังสือแปลเล่มแรกของอาจารย์เรื่อง *แนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจ*⁷ ซึ่งแปลจาก *Economic Development in Perspective* ของ เจ.เค. แกลเบรท โดยจัดพิมพ์ขึ้นในปี พ.ศ. 2507

หลังจากนั้นอาจารย์เสนห์ยังคงมีผลงานทางวิชาการออกมาอย่างสม่ำเสมอแต่ก็ไม่มากนัก งานในช่วงปีพ.ศ.2507 จนประมาณปีพ.ศ.2518 ส่วนใหญ่เป็นงานแปลหนังสือที่เกี่ยวกับแนวคิด ทฤษฎี และระบบการเมืองภายในประเทศต่างๆ เช่น หนังสือเรื่อง *กณิ*

⁷ เจ.เค. แกลเบรท, *แนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจ*, แปลโดย เสน่ห์ จามริก (พระนคร : โรงพิมพ์สมาคมนักสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2507) "ภาคผนวกเรื่องปัญหาของไทย" โดย เสน่ห์ จามริก, หน้า 102-169.

เผด็จการแอฟริกัน⁹ แปลจาก *Beyond African Dictatorship* ของอาเธอร์ ลิวส์ เรื่อง **ความคิดทางการเมืองจากเปิดโตถึงปัจจุบัน⁹** แปลจาก *Political Thought : from Plato to the Present* ของ มอนต์ จอด ฮาร์มอน และเรื่อง **จักรวรรดินิยมญี่ปุ่นปัจจุบัน ระบบวงโคจรของมหาเอเซียบูรพา¹⁰** แปลจาก *Japanese Imperialism Today* ของจอห์น ฮอลลิเคย์ และเกแวน แม็คคอรัแมค เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในช่วงเวลาเดียวกันนี้อาจารย์เสนห์ก็มียงานเขียนอื่นๆเสน่อออกมาเป็นระยะๆอีกด้วย เช่น บทความลงในวารสารต่างๆเพื่อแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการเมือง การศึกษา สังคม และผลของการพัฒนาเศรษฐกิจตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ อาทิ บทความเรื่อง *Question of Stability and Security in Thailand*¹¹ (พ.ศ.2516) **การเมืองไทยกับปฏิวัติตุลาคม¹²** (พ.ศ. 2517) นอกจากบทความแสดงความคิดเห็นแล้วยังมีบทความหนังสือรวมทั้งการบรรยาย การปาฐกถา และการอภิปรายอีกจำนวนหนึ่งซึ่งอาจารย์เสนห์ได้นำเสน่อเป็นลำดับเรื่อยมา สิ่งที่น่าสังเกตคือ ข้อเสน่อของอาจารย์ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นบทความสั้นๆมากกว่าจะเป็นการเขียนหนังสือหรือตำราออกมาเป็นรูปเล่ม แต่ถึงกระนั้นก็ตาม หนังสือที่อาจารย์เขียนขึ้นก็ล้วนแต่น่าสนใจและให้แนวการวิเคราะห์สังคมไว้อย่างมีคุณค่ายิ่ง หนังสือที่แสดงออกถึงความเอาใจใส่ต่อปัญหาของสังคมไทยและความพยายามที่จะเชื่อมโยงปัญหาต่างๆ

⁹ อาเธอร์ ลิวส์, **เหนือเผด็จการแอฟริกัน**, แปลโดยเสนห์ จามริก (พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2508).

⁹ มอนต์ จอด ฮาร์มอน, **ความคิดทางการเมืองจากเปิดโตถึงปัจจุบัน**, แปลโดย เสนห์ จามริก, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2522). (พิมพ์ครั้งแรก 2510)

¹⁰ จอห์น ฮอลลิเคย์ และเกแวน แม็คคอรัแมค, **จักรวรรดินิยมญี่ปุ่นปัจจุบัน ระบบวงโคจรของมหาเอเซียบูรพา**, แปลโดย เสนห์ จามริก (กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2518).

¹¹ Saneh Chamrik, "Question of Stability and Security in Thailand," in M.Rajaretnam and Lim So Jeand (ed.) *Trend in Thailand*. (Singapore : Singapore University Press, 1973), page 87-96.

¹² เสนห์ จามริก, "การเมืองไทยกับปฏิวัติตุลาคม," **วารสารธรรมศาสตร์** 3 (พฤษภาคม 2517), หน้า 160-160.

ไว้ด้วยกันรองอาจารย์ที่น่าสนใจ เช่น หนังสือเรื่อง **ปัญหาและอนาคตของเมืองไทย**¹³ **การเมืองไทยกับพัฒนาการรัฐธรรมนูญ**¹⁴ และหนังสือซึ่งเป็นผลการวิจัยเรื่อง **ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา**¹⁵ หนังสือเล่มหลังนี้อาจารย์เขียนขึ้นหลังจากที่ลาออกจากราชการ และเข้าทำงานในองค์กรพัฒนาเอกชนได้ระยะหนึ่งแล้ว ดังนั้นจึงประกอบด้วยแนวคิดอันเกี่ยวกับชุมชน และการจัดการทรัพยากรที่ชัดเจน

แต่อย่างไรก็ตาม ไม่ได้หมายความว่าผลงานทางวิชาในช่วงก่อนการลาออกจากราชการของอาจารย์เสน่ห์จะปราศจากข้อเสนอเรื่องชุมชนโดยสิ้นเชิง เนื่องจากอาจารย์เสน่ห์มีวิธีการวิเคราะห์ปัญหาและให้ข้อเสนอที่ครอบคลุมหลายเรื่อง หลายส่วนมาโดยตลอด ทำให้แนวคิดของอาจารย์ครอบคลุมถึงมิติเรื่องชุมชนมาก่อนแล้ว บทความที่มีความสำคัญและน่าสนใจ อาทิเช่น **พุทธศาสนากับสิทธิมนุษยชน**¹⁶ **ข้อคิดบางประการว่าด้วยการปกป้องและส่งเสริมสิทธิมนุษยชน**¹⁷ **ปัญหาการพัฒนาในสภาพการเมืองไทย**¹⁸ **แนวความคิดในการพัฒนา**

¹³ เสน่ห์ จามริก, **ปัญหาและอนาคตของเมืองไทย** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สมัคคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2519).

¹⁴ เสน่ห์ จามริก, **การเมืองไทยกับพัฒนาการรัฐธรรมนูญ** (กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529).

¹⁵ เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ, **บรรณานุกรม, ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา** (กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2536).

¹⁶ เสน่ห์ จามริก, **พุทธศาสนากับสิทธิมนุษยชน รวมบทความ : ก้าวต่อไปของสังคมไทย** (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการนักศึกษาคณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523). แปลจาก "Buddhism and Human Rights" บทความเสนอต่อที่ประชุม "The Place of Human Rights in Cultural and Religious Traditions" จัดโดยองค์การยูเนสโก กรุงเทพมหานคร ระหว่างวันที่ 3-7 ธันวาคม 2522.

¹⁷ เสน่ห์ จามริก, **ข้อคิดบางประการว่าด้วยการปกป้องและส่งเสริมสิทธิมนุษยชน** วารสาร **ธรรมศาสตร์** 10 (มีนาคม 2524), หน้า 59-72. แปลจาก "Some Thoughts on Human Rights Protection and Promotion" บทความเสนอในที่ประชุมใหญ่ครั้งที่ 18 ของ "ขบวนการสหพันธ์โลกที่ วิชโยโก โยโก, โตเกียว วันที่ 24-30 กรกฎาคม 2523 แปลโดย ร.ศ.รชทอง จันทร์ทรวงศ์

¹⁸ เสน่ห์ จามริก, **ปัญหาการพัฒนาในสภาพการเมืองไทย** รัฐศาสตร์สาร 8 (กุมภาพันธ์-ธันวาคม 2525), หน้า 1-52. แปลและเรียบเรียงจากคำบรรยายเรื่อง "Problems of Development in Thai Political Setting" เสนอที่สยามสมาคม วันที่ 21 เมษายน 2523 แปลและเรียบเรียงโดย เสน่ห์ จามริก และโครีน เฟื่องเกษม

เศรษฐกิจ สังคม และการเมือง¹⁹ และ **เศรษฐกิจการเมืองเรื่องวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี**²⁰ เป็นต้น บทความทั้งหมดที่กล่าวมานี้เป็นตัวอย่างผลงานที่สำคัญของอาจารย์เสน่ห์ ซึ่งได้ให้ข้อเสนอต่อสังคมครอบคลุมหลากหลายมิติโดยอาศัยความคิดและประสบการณ์โดยความเอาใจใส่ต่อพัฒนาการสังคมไทย ในแง่มุมต่างๆอย่างต่อเนื่องยาวนาน ก่อนที่อาจารย์จะนำมาสังเคราะห์รวมกันเป็นข้อเสนอในปัจจุบัน บทความต่างๆเหล่านี้ต่อมาถูกนำมารวมพิมพ์เป็นเล่มร่วมกับบทความที่น่าสนใจของอาจารย์อีกจำนวนหนึ่งในหนังสือเรื่อง **สังคมไทยกับการพัฒนาที่ก่อปัญหา**²¹ หนังสือเล่มนี้จึงเป็นหนังสือที่รวมบทความของอาจารย์ที่เคยกระจัดกระจายอยู่ในที่ต่างๆมาไว้ในเล่มเดียวกัน เพื่อให้ผู้สนใจศึกษาค้นคว้าได้ง่ายและครบถ้วนมากขึ้น

ผลงานทางวิชาการในช่วงที่อาจารย์ออกจากราชการมาทำงานในสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนามีจำนวนไม่มากนัก การนำเสนอแนวคิดของอาจารย์ส่วนใหญ่จะปรากฏในการที่อาจารย์ได้รับเชิญไปกล่าวเปิดการสัมมนาในวาระต่างๆ ซึ่งยังไม่มีการจัดพิมพ์เผยแพร่โดยทั่วไป ขณะเดียวกัน งานที่อาจารย์กำลังทำอยู่คือ การเป็นผู้ให้คำปรึกษาและเป็นสื่อกลางในการเรียนรู้เรื่องเกี่ยวกับชุมชนในท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาในเชิงรูปธรรม เป็นสิ่งที่อาจารย์เน้นและให้ความสำคัญอย่างมากในปัจจุบัน ผลจากการทำงานและการเรียนรู้ร่วมกับผู้คนและประชาชนชาวบ้าน ทำให้อาจารย์สามารถสังเคราะห์ความคิดที่มีมาทั้งหมดออกมาสร้างเป็นโครงการพัฒนาที่อาจารย์กำลังทำอยู่อย่างจริงจังในขณะนั้นนั่นเอง จึงกล่าวได้ว่า สิ่งที่อาจารย์เสน่ห์ทำในระยะหลังนี้เป็นการทำงานในเชิงปฏิบัติมากกว่าการนำเสนองานเขียนทางวิชาการให้กับสังคม

¹⁹ เสน่ห์ จามริก, "แนวความคิดในการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง" ศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529).

²⁰ เสน่ห์ จามริก, "เศรษฐกิจการเมืองเรื่องวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี" เอกสารประกอบการแสดงปาฐกถาพิเศษ วิทยุ อังภากรณ์ ครั้งที่ 2 วันที่ 9 มีนาคม 2532 จัดโดย คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

²¹ เสน่ห์ จามริก, "สังคมไทยกับการพัฒนาที่ก่อปัญหา" (กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คปไฟ และ สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2537).

พัฒนาการทางความคิด

จากการศึกษาพื้นฐานทางความคิดของอาจารย์เสนห์พบว่า ข้อเสนอนั้นเป็นทางเลือกในการพัฒนาสังคมไทยซึ่งอาจารย์ให้ไว้มาจากการตกตะกอนทางความคิดจากการศึกษาวิจัย และการทำงานของอาจารย์ตลอดระยะเวลายาวนานกว่า 30 ปี พัฒนาการทางความคิดของอาจารย์มีลักษณะเป็นกระบวนการเรียนรู้ซึ่งเชื่อมโยงประสบการณ์ในแต่ละช่วงชีวิตอย่างเป็นเหตุเป็นผล ประสบการณ์ดังกล่าวในระยะก่อนการลาออกจากราชการได้มาจากการอ่าน และการศึกษาด้วยตนเองเพื่อนำมาประกอบการถ่ายทอดในฐานะอาจารย์ผู้สอนเป็นส่วนใหญ่ ขณะที่ในระยะหลังคือ การทำงานในองค์กรพัฒนาเอกชน ประสบการณ์การเรียนรู้ของอาจารย์ได้มาจากการทำงานและการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับปราชญ์ชาวบ้าน ซึ่งในช่วงเวลานี้ อาจารย์กล่าวว่า เป็นช่วงที่สร้างประสบการณ์การเรียนรู้ให้กับอาจารย์อย่างมาก เพราะได้เห็น สิ่งที่ชัดเจนเป็นรูปธรรม ทั้งยังมีหน้าที่นำสิ่งที่ได้พบเห็นนั้นกลับมาคิดเพื่อจัดระบบด้วยตนเอง²² ความรู้และความคิดซึ่งได้จากการสะสมเป็นกระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวทำให้พัฒนาการทางความคิดของอาจารย์เสนห์มีความเชื่อมโยงกันกล่าวคือ เป็นการสังเคราะห์สิ่งที่เรียนรู้แล้วนำมาตั้งคำถามใหม่ กระบวนการหาคำตอบจากคำถามนั้นนำไปสู่การเกิดความคิดใหม่สะสมต่อไป ระบบคิดเช่นนี้เองที่อาจารย์เรียกว่า กระบวนการเรียนรู้ ซึ่งอาจารย์ให้ความสำคัญมากกว่าการศึกษาจากตำราอันเป็นสูตรสำเร็จที่มีผู้คิดไว้โดยอาศัยบริบทและประวัติศาสตร์ที่ต่างกัน

ในการศึกษานี้แบ่งพัฒนาการทางความคิดของอาจารย์เสนห์โดยยึดเอาประสบการณ์และการทำงานในแต่ละช่วงของชีวิตมาเป็นเกณฑ์เพื่อให้เห็นพัฒนาการเป็นลำดับขั้น และเพื่อนำมาใช้พิจารณาการเกิดขึ้นของแนวคิดในปัจจุบัน โดยแบ่งเป็น 4 ระยะดังนี้คือ

ระยะที่หนึ่ง เป็นระยะที่อาจารย์ศึกษาอยู่ที่มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง การศึกษาอยู่ในมหาวิทยาลัยแห่งนี้ได้สร้างทัศนคติที่สำคัญให้กับอาจารย์อย่างน้อยสองประการคือ หนึ่ง บรรยากาศในมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองมีส่วนปลูกฝังความคิดเรื่องเสรีภาพให้กับอาจารย์อย่างมาก เนื่องจากมหาวิทยาลัยแห่งนี้เปิดโอกาสให้นักศึกษามีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็นต่อระบบการศึกษา การบริหารงาน ตลอดจน

²² สัมภาษณ์ศาสตราจารย์เสนห์ จามริก, หัวหน้าคณะทำงานโครงการชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสาน, 5 มกราคม 2539.

การเมืองภายในมหาวิทยาลัยอย่างเสรี จนทำให้นักศึกษาจำนวนหนึ่งพัฒนาตนเองเข้าสู่ขบวนการเรียกร้องทางการเมืองระดับชาติ การเปิดกว้างทางความคิดเช่นนี้เองได้หล่อหลอมพื้นฐานความคิดเสรีนิยมให้กับอาจารย์อย่างเต็มที่ ทำให้ความคิดของอาจารย์ในระยะต่อมามุ่งที่จะตอบคำถามเรื่องเสรีภาพและความเสมอภาคในสังคม นอกจากนี้พื้นฐานความคิดดังกล่าวทำให้อาจารย์ยอมรับและให้คุณค่ากับความคิดเห็นที่แตกต่างกันของผู้คนในสังคมด้วย และสองการศึกษาในมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองในสมัยของอาจารย์ไม่มีการจัดแบ่งเป็นคณะหรือสาขาวิชาดังเช่นปัจจุบัน จึงเป็นการเรียนการสอนวิชาการหลากหลายสาขา การศึกษาที่ไม่มีการจัดแบ่งเป็นวิชาเฉพาะสาขานี้เองเป็นการวางพื้นฐานการศึกษาในลักษณะที่ครอบคลุมเรื่องราวต่างๆอย่างกว้างขวาง ดังนั้นพื้นฐานการศึกษานี้จึงมีอิทธิพลต่อระบบคิดและการวิเคราะห์เรื่องราวในสังคมของอาจารย์เด่นชัดตลอดมา อย่างไรก็ตาม ในช่วงเวลาที่อาจารย์เป็นนักศึกษาอยู่นั้น อาจารย์ยังมีได้เอาใจใส่ต่อการจัดระบบความคิดของตนเองให้ชัดเจน ระบบคิดและการวิเคราะห์ที่เกิดขึ้นในระยะนั้นได้พัฒนาต่อไปเป็นสิ่งที่อาจารย์เรียกว่า "หลักความคิดเชิงคุณภาพ" ซึ่งอาจารย์กล่าวถึงเสมอในระยะต่อมานั่นเอง

หลังจบการศึกษาจากมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง อาจารย์เข้ารับราชการที่กรมการค้าภายใน กระทรวงพาณิชย์ และย้ายไปทำงานในกรมการเมือง กระทรวงการต่างประเทศ การรับราชการทั้งสองกระทรวงหลังจบการศึกษานั้น อาจารย์เสน่ห์ยังไม่ได้ให้ความสนใจในเรื่องราวของสังคมมากนักมีเพียงความสนใจในเหตุการณ์ทางการเมืองภายในประเทศบ้างในขณะที่ยังทำงานอยู่ในกระทรวงการต่างประเทศ ขณะเดียวกันการอ่านหนังสือส่วนใหญ่เป็นเรื่องเกี่ยวกับการทูตและเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างประเทศมากกว่าเรื่องอื่น จนในระยะหลังอาจารย์เริ่มเกิดความเบื่อหน่ายและรู้สึกว่างงานในหน่วยงานราชการแห่งนั้นไม่ตอบสนองต่อความสนใจเท่าที่ควร

ระยะที่สอง เป็นระยะที่อาจารย์เสน่ห์ได้รับทุนรัฐบาลไทยไปศึกษาต่อยังประเทศอังกฤษ (พ.ศ. 2496-2500) ในขณะนั้นความรู้สึกเบื่อหน่ายกับระบบงานในกระทรวงการต่างประเทศเริ่มมีมากขึ้น เนื่องจากเมื่อไปอยู่ที่อังกฤษอาจารย์ได้ติดต่อกับเพื่อนฝูงที่เคยทำงานในกระทรวงการต่างประเทศซึ่งย้ายไปประจำสถานทูตที่อังกฤษอย่างสม่ำเสมอ อาจารย์ได้สังเกตการทำงานของเพื่อนในสถานทูตแล้วพบว่า งานส่วนใหญ่เป็นงานในลักษณะการเข้าร่วมในพิธีการต่างๆ การต้อนรับแขก และใช้ชีวิตผ่านไปอย่างไร้แก่นสารไม่มีการศึกษาหาความรู้เพิ่มเติม

อาจารย์จึงเห็นว่าชีวิตเช่นนี้ไม่มีความหมายอะไร เป็นชีวิตที่อาจารย์ไม่ต้องการ²³ ทำให้ความรู้สึกไม่อยากทำงานด้านนี้ต่อไปมีมากขึ้นเป็นลำดับ

ขณะเดียวกัน การศึกษาที่อังกฤษสืบทอดความคิดในเรื่องเสรีนิยม เนื่องจากที่นั่นมีบรรยากาศของเสรีภาพอย่างเต็มที่ การเรียนการสอนเป็นไปอย่างอิสระ อาจารย์มีอิสระในการเลือกเรียนวิชาต่างๆได้ตามความสนใจ และเป็นการศึกษาที่ครอบคลุมวิชาการทางสังคมศาสตร์ หลากหลายสาขา ที่สำคัญ การศึกษาที่ประเทศอังกฤษได้เปิดโลกทัศน์ของอาจารย์ให้กว้างขึ้นกว่าเดิม อาจารย์เริ่มแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับสังคมและการเมืองโดยการเขียนจดหมายตอบโต้กับทางบ้านหลายฉบับ ทั้งนี้นอกจากจะเป็นผลจากบรรยากาศการศึกษาที่ประเทศอังกฤษซึ่งกระตุ้นให้อาจารย์มีทัศนคติเรื่องนี้อย่างจริงจังแล้วยังสืบเนื่องมาจากในช่วงก่อนและระหว่างที่อาจารย์กำลังศึกษาอยู่นั้นประเทศไทยมีเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองเกิดขึ้นหลายเหตุการณ์ แม้ในระหว่างที่อาจารย์อยู่ในประเทศไทยจะไม่ได้แสดงความคิดเห็นอย่างจริงจัง แต่เมื่อศึกษาอยู่ประเทศอังกฤษความสนใจเรื่องการเมืองภายในที่เคยมีอยู่บ้างได้เพิ่มมากขึ้นโดยอาจารย์นำมาใช้เปรียบเทียบกับความคิดทางการเมืองสากลที่อาจารย์ให้ความสนใจและกำลังศึกษาอยู่ในขณะนั้น

อย่างไรก็ตาม ในช่วงนั้นอาจารย์ก็มิได้มีความต้องการที่จะวิพากษ์วิจารณ์สังคมไทยอย่างจริงจังแต่อย่างใด การที่อาจารย์มีความคิดเห็นทางการเมืองเพิ่มมากขึ้นยังคงอยู่ภายใต้ความต้องการที่จะศึกษาเปรียบเทียบเพื่อให้เกิดประโยชน์ในการทำความเข้าใจเรื่องการเมืองภายในของประเทศต่างๆ เพราะอาจารย์มีความคิดว่าการทำงานด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศนั้นจำเป็นต้องมีความเข้าใจในเรื่องดังกล่าวเป็นอย่างดี ดังนั้นการศึกษาด้านปรัชญาและความคิดทางการเมืองน่าจะสำคัญกว่าการศึกษาในเรื่องกฎหมายระหว่างประเทศ การทูต หรือทฤษฎีความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ซึ่งความคิดเช่นนี้ค่อนข้างจะขัดแย้งกับค่านิยมของข้าราชการคนอื่นๆในกระทรวง ความคิดเห็นที่ขัดแย้งกันดังกล่าวนี้เองส่งผลให้การศึกษาต่อทางด้านรัฐศาสตร์ (Politics) ที่ประเทศฝรั่งเศสโดยทุนของคณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ในเวลาต่อมาของอาจารย์ ต้องหยุดชะงักลงในเวลาเพียง 6 เดือน เนื่องจากกระทรวง

²³ สัมภาษณ์ ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก, หัวหน้าคณะทำงานโครงการชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสาน 16 กุมภาพันธ์ 2539.

การต่างประเทศได้เรียกตัวอาจารย์กลับมาด้วยเหตุผลที่ทราบในภายหลังว่า เป็นเพราะอาจารย์ได้เลือกเรียนในสาขาที่ไม่ตรงกับความต้องการของกระทรวงฯ²⁴

ระยะที่สาม หลังจากที่อาจารย์กลับมาทำงานต่อในกระทรวงการต่างประเทศไม่นานนัก ได้มีเหตุจำเป็นที่ทำให้อาจารย์ต้องไปช่วยสอนวิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ การสอนวิชานี้ทำให้อาจารย์ต้องอ่านหนังสือและค้นคว้าตลอดเวลาเนื่องจากเป็นวิชาที่อาจารย์ไม่เคยเรียนโดยตรงมาก่อน การเตรียมตัวเพื่อสอนวิชานี้ทำให้อาจารย์เห็นความสำคัญของการวิเคราะห์ในมุมมองทางประวัติศาสตร์มากขึ้น อย่างไรก็ตาม การสอนครั้งนั้นเป็นการสอนหนังสือในระยะสั้นโดยอาจารย์เองก็ได้คิดว่าจะย้ายมาเป็นอาจารย์ประจำที่มหาวิทยาลัยนี้แต่อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะมีความเมื่อนำต่อระบบการทำงานในกระทรวงการต่างประเทศอย่างมากก็ตาม

ดังนั้นหลังจากที่อาจารย์เสร็จสิ้นภาระด้านการสอนในครั้งนั้นแล้ว อาจารย์ก็ยังคงทำงานต่อในกระทรวงการต่างประเทศ จนกระทั่งมีผู้ชักชวนให้อาจารย์กลับไปสอนอีกครั้งที่คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมีหนังสือขอตัวไปยังกระทรวงการต่างประเทศ อาจารย์จึงได้ตัดสินใจย้ายออกมาเป็นอาจารย์คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์นับแต่นั้นเป็นต้นมา เมื่ออาจารย์รับหน้าที่นี้แล้ว อาจารย์เสนอให้ทุ่มเทความสนใจให้การสอนอย่างเต็มที่ ทั้งยังพยายามเสนอให้มีการปรับปรุงหลักสูตรการเรียนการสอนอีกหลายครั้งเพื่อให้ระบบการศึกษาในมหาวิทยาลัยขณะนั้นมีความเหมาะสมมากขึ้น ดังนั้นความคิดเห็นใหญ่ในช่วงนั้นจึงเกี่ยวข้องกับเรื่องการเรียนการสอน และเรื่องราวทางวิชาการเป็นหลัก ขณะเดียวกันหน้าที่การสอนหนังสือทำให้อาจารย์ต้องค้นคว้า อ่าน และใช้ความคิดมากขึ้น การอ่านมากขึ้นและ คิดมากขึ้นทำให้อาจารย์สามารถเชื่อมโยงความคิดเรื่องต่างๆ ให้เข้ากันได้ดีขึ้น ประกอบกับในช่วงนั้นอาจารย์ได้พยายามผลักดันให้เกิดบรรยากาศทางวิชาการภายในมหาวิทยาลัย โดยเสนอให้มีการจัดสัมมนา เพื่อให้มีเวทีแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและความรู้โดยนักวิชาการ รวมทั้งเป็นการสร้างบรรยากาศการเรียนนอกห้องเรียนให้กับนักศึกษา ทั้งนี้เนื่องจากอาจารย์เสนอให้มีความสำคัญอย่างยิ่งกับการศึกษานอกห้องเรียน การค้นคว้าด้วยตัวเอง และการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเรื่องสังคมและการ

²⁴ เนื่องจากในขณะนั้นอาจารย์เสนอให้ยังคงรับราชการอยู่ในสังกัดกระทรวงการต่างประเทศ การศึกษาต่อแม้จะไม่ได้เงินทุนจากกระทรวงฯ โดยตรง แต่กระทรวงยังคงมีอำนาจในการเรียกตัวกลับมารับราชการต่อได้

เมือง ที่สำคัญอาจารย์ไม่เห็นด้วยกับระบบการศึกษาสังคมศาสตร์ไทย ซึ่งรับอิทธิพลมาจากตะวันตกเกือบทั้งหมด ซึ่งเป็นระบบที่ฝึกนักเทคนิคเข้ามาทำงานเป็นเครื่องมือของระบบอำนาจ²⁵ โดยเฉพาะช่วงหลังเป็นอำนาจของนายทุนชนชั้นกลางอิงกับระบบอภิสิทธิ์มากขึ้นเรื่อยๆ

ความไม่เห็นด้วยกับระบบการศึกษาโดยเฉพาะในสาขารัฐศาสตร์ที่อาจารย์สอนอยู่ในขณะนั้นแสดงออกมาในเชิงรูปธรรมโดยการก่อตั้งโครงการรัฐศาสตร์ศึกษาขึ้นซึ่งเป็นโครงการที่มีเป้าหมายเพื่อผลิตบัณฑิตที่มีคุณภาพ มีความรู้ทางวิชาการที่ครอบคลุมหลายสาขาวิชา และมีเวทีเปิดกว้างให้แสดงความคิดเห็นร่วมกัน การศึกษาตามโครงการนี้จึงเป็นการเปลี่ยนแปลงระบบการเรียนการสอนการเมืองและการปกครองไทยที่ต่างไปจากเดิม

ในเวลาใกล้เคียงกันนั้นคือ ในขณะที่อาจารย์กำลังให้ความสนใจกับเหตุการณ์และปัญหาของสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองไทยมากขึ้นนั้น อาจารย์ได้เกิดการตั้งคำถามต่อแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติที่มีขึ้นเป็นฉบับแรก (พ.ศ. 2504) หลังจากที่อาจารย์ทำงานอยู่ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้ไม่นาน อาจารย์เห็นว่าแผนพัฒนาเศรษฐกิจดังกล่าวเน้นไปที่การสร้าง ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจโดยรวม ในขณะที่ขาดมิติในเรื่องคนซึ่งเป็นเรื่องที่สำคัญอย่างยิ่งในทัศนะของอาจารย์ ความเห็นดังกล่าวได้ถูกนำมาแสดงออกในภาคผนวกเรื่อง "ปัญหาของไทย" ซึ่งอาจารย์เขียนขึ้นต่อท้ายในการแปลหนังสือเรื่อง *Economic Development in Perspective* ของ เจ.เค. แกลเบรท ในชื่อภาษาไทยว่า *แนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจ*²⁶ โดยอาจารย์ให้ความสนใจ เรื่องการพัฒนาคน และปัญหาความแตกต่างระหว่างคนรวย คนจนที่มีมากขึ้นด้วยผลจากแผนพัฒนาดังกล่าว ความตั้งใจที่จะแสวงหาแนวทางแก้ไขปัญหาความยากจนได้พัฒนาไปสู่ความคิดว่า ต้นเหตุแห่งปัญหาความยากจนที่เกิดขึ้นนั้นมาจากการที่ชนบทได้ล่มสลายลง

²⁵ ความคิดเห็นในเรื่องนี้ของอาจารย์เสนอได้แสดงออกหลายครั้งในเวลาต่อมา เช่นใน เสน่ห์ จามริก, "สังคมศาสตร์นอกสังคมตะวันตก" สังคมศาสตร์ม.ช. 4 (ตุลาคม 2523 - มีนาคม 2524), หน้า 1-12. , "สังคมศาสตร์ไทยจะไปทางไหน" มติชนสุดสัปดาห์ 6 (21-27 สิงหาคม 2526), หน้า 16-18.; สยามรัฐ 34 (8 สิงหาคม 2526), หน้า 6. และ "สถานการณ์ของสังคมศาสตร์ระดับสากลและในสังคมไทย" จุลสารไทยคดีศึกษา 2 (ตุลาคม 2527), หน้า 7-20. เป็นต้น

²⁶ ดูเชิงอรรถที่ 3

อย่างไรก็ตาม ความคิดและความรู้ในเรื่องชนบทของอาจารย์ในขณะนั้นยังมีไม่มากนัก อาจารย์เพียงมองว่าการล่มสลายของชนบทเป็นสาเหตุของปัญหาความยากจนจึงจำเป็นต้องแก้ไข ภาคผนวกเรื่อง "ปัญหาของไทย" นอกจากจะมีข้อเสนอเรื่องชนบทแล้วยังเป็นบทความที่เสนอความคิดเห็นและแนวการวิเคราะห์ที่เชื่อมโยงเรื่องต่างๆในสังคมทั้งเรื่อง เศรษฐกิจ การเมืองรวมไปถึงเรื่องวัฒนธรรม (หรือภูมิธรรม ที่อาจารย์ใช้ในขณะนั้น) อย่างชัดเจนเป็นครั้งแรก ขณะเดียวกันการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นบ่อยครั้งในขณะนั้นทำให้อาจารย์พยายามวิเคราะห์ปัญหาของสังคมไทยอย่างลึกซึ้งขึ้น อาจารย์เริ่มเข้าใจว่า ประสบการณ์ที่ได้พบเห็นและสิ่งที่ผ่านเข้ามาในชีวิตทำให้เกิดมุมมองที่กว้างขวางจำเป็นต้องนำมาจัดระบบเป็นกระบวนการทางความคิดและการเรียนรู้เพื่อสังเคราะห์เป็นข้อสรุปที่ชัดเจน²⁷ ดังนั้นอาจารย์จึงนำเอาความรู้ที่ได้จากการศึกษาค้นคว้าที่เคยมีมาประมวลรวมกับเหตุการณ์ทางสังคมเพื่อแสวงหาทางออกให้กับปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้น

ในระยะแรก อาจารย์เสนอให้เห็นโดยเน้นไปยังบทบาทของชนชั้นกลางในสังคมไทยว่า คนกลุ่มนี้จะเป็นกลุ่มคนที่มีส่วนร่วมในการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองมากขึ้นเรื่อยๆภายใต้กระบวนการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ และในอนาคตพวกเขาจะมีบทบาทและอำนาจในการควบคุมและจัดการกับสังคมเพิ่มมากขึ้นจึงจำเป็นที่กลุ่มอำนาจเดิมได้แก่ ทหารและข้าราชการต้องปรับตัวรับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ ความเห็นดังกล่าวเกิดขึ้นก่อนเกิดเหตุการณ์ปฏิวัติ 14 ตุลาคม 2516 เพียงไม่ถึงสองปี หลังจากเหตุการณ์นั้นแล้วอาจารย์เสนอให้นำความคิดเห็นที่ได้เคยเตือนไว้มากล่าวอย่างชัดเจนในบทความเรื่อง "การเมืองไทยกับปฏิวัติตุลาคม"²⁸ โดยอาจารย์ได้กล่าวไว้ในตอนหนึ่งว่า

"...ระบบราชการหลังปฏิวัติตุลาคมอาจจะยังคงสามารถรองอภิสิทธิ์อิทธิพลของคนค่อ ไปอีกนาน แต่จะค่อยๆตกเป็นเป้าของการควบคุมและจำกัดอำนาจของมวลชนยิ่งขึ้นเป็นสำคัญ เพราะผลที่สุดแล้วระบบราชการย่อมไม่อาจดำรงอำนาจเป็นใหญ่เหนือมวลชนโดยคุณฉิยภาพดังเช่นแต่ก่อน หากจะต้อง

²⁷ สัมภาษณ์ศาสตราจารย์เสนอห์ จามริก, หัวหน้าคณะทำงานโครงการชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสาน, 16 กุมภาพันธ์ 2539.

²⁸ เสนอห์ จามริก, "การเมืองไทยกับปฏิวัติตุลาคม", วารสารธรรมศาสตร์ 3 (พฤษภาคม 2517), หน้า 160-180. และใน สังคมไทยกับการพัฒนาที่ก่อปัญหา, หน้า 35-56.

ปรับเปลี่ยนไปในสภาพแวดล้อมของกลุ่มพลังอื่นๆทั้งหลายภายนอกกระบวนการ..."²⁹

สิ่งที่อาจารย์เน้นได้ในบทความนี้ก็คือ ความจำเป็นที่จะต้องปรับเปลี่ยนโครงสร้างสถาบันให้สามารถเชื่อมโยงระหว่างราชการบริหารกับพลังของมวลชน³⁰ ซึ่งก่อตัวขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในช่วงก่อนหน้านั้น ประเด็นสำคัญที่อาจารย์ได้เสนอเพิ่มเติมจากความคิดเดิมนี้ก็คือ นอกจากชนชั้นอภิสิทธิ์จะต้องประสานความสัมพันธ์กับกลุ่มพลังที่ก่อตัวขึ้นใหม่ในสังคมแล้ว ยังคงต้องสร้างระบอบที่สามารถดึงประชาชนให้เข้าสู่ โครงสร้างสถาบันตั้งแต่ระดับกลุ่มและท้องถิ่นอันเป็นพื้นฐานไปจนถึงส่วนกลาง³¹ โดยต้องอาศัยกลุ่มผู้นำเป็นแหล่งรวมและประสานผลประโยชน์ และปัญหาขัดแย้งเพื่อการอยู่ร่วมกันโดยสันติ³²

จากบทความนี้แสดงให้เห็นว่า อาจารย์เสนห์เริ่มมีความคิดเห็นเกี่ยวกับบทบาทของกลุ่มคนในท้องถิ่นมากกว่าการเป็นเพียงส่วนเริ่มต้นในการแก้ไขวิกฤตความยากจน กล่าวคือ อาจารย์เห็นความจำเป็นที่จะต้องดึงคนกลุ่มนี้เข้าร่วมอยู่ในโครงสร้างของสถาบันทางสังคมด้วย อย่างไรก็ตาม ในขณะนั้นอาจารย์เสนห์ก็ยังคงมิได้มุ่งความสนใจไปยังเรื่องของชนบทอย่างเต็มที่นัก เพราะอาจารย์ยังมีความสนใจในประเด็นทางการเมือง การปกครอง ระบบอำนาจ และเรื่องเกี่ยวกับบทบาทของชนชั้นกลาง การวิเคราะห์สังคมไทยของอาจารย์จึงยังวนเวียนอยู่ในเรื่อง โครงสร้างและสถาบันส่วนกลางมากกว่าการศึกษาเรื่องชนบทอย่างจริงจัง

ระยะที่ดี ในระหว่างการเป็นอาจารย์ประจำที่คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์คือ ช่วงประมาณพ.ศ. 2523-2524 อาจารย์เคยดำรงตำแหน่งที่ปรึกษานายกรัฐมนตรี สมัยรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ โดยได้รับค่าเชิญจากพลเอกสันต์ กิ่งปฎิมาซึ่งเป็นประธานคณะที่ปรึกษาในขณะนั้น การทำงานในหน้าที่นี้อาจารย์มีทัศนะเรื่องการวางตัวว่า นักวิชาการที่เข้าไปทำงานด้านการเมืองจำเป็นต้องมีจุดยืนเป็นของตนเอง และรู้จักขอบเขตในการวางตัวคือ

²⁹ เรื่องเดียวกัน หน้า 51.

³⁰ เรื่องเดียวกัน.

³¹ เรื่องเดียวกัน หน้า 52.

³² เรื่องเดียวกัน หน้า 53.

ต้องขีดเส้นแบ่งความเป็นวิชาการกับตำแหน่งที่ได้รับมอบหมายให้ชัดเจน³³ ด้วยทัศนะเช่นนี้เอง อาจารย์จึงขอทำหน้าที่ในฐานะนักวิชาการช่วยเหลือในด้านการวิเคราะห์ปัญหาสังคมมากกว่าจะเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับระบบการเมืองภายใน สิ่งที่อาจารย์ทำในขณะอยู่ในตำแหน่งนี้ก็คือ การเสนอให้คณะที่ปรึกษาฯ ร่วมกันพิจารณาและศึกษาเรื่องการพัฒนาชนบทอย่างจริงจัง จนเกิดเป็น คณะทำงานศึกษานโยบายการพัฒนาชนบทซึ่งอาจารย์ได้รับเลือกเป็นประธาน การทำงานของ คณะทำงานนี้อยู่ในรูปการประชุมสัมมนาเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในเรื่องการพัฒนาชนบท เป็นการระดมความคิดเห็นทั้งจากคณะทำงานและบุคคลภายนอก ซึ่งการจัดประชุมสัมมนาในแต่ละครั้งได้จัดขึ้นที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์นั่นเอง อาจารย์เสนอให้ไม่ได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการให้ คำปรึกษาเกี่ยวกับเรื่องของระบบการเมืองภายในคณะรัฐบาลขณะนั้นเลย

การนำเสนอความคิดเรื่องการพัฒนาชนบทตั้งแต่เริ่มเข้าทำงานในตำแหน่ง ที่ปรึกษานายกรัฐมนตรีเป็นผลมาจากความคิดเห็นและความสนใจในเรื่องชนบทที่มีอยู่เดิม ประกอบกับการได้อ่านรายงานผลการกระจายรายได้ การจัดสรรงบประมาณ และผลการพัฒนา เศรษฐกิจอย่างจริงจังแล้วพบว่า จากสถิติที่มีอยู่นั้นมีการรายงานถึงสัดส่วนของประชากรในแต่ละพื้นที่ปรากฏว่า ประชากรส่วนใหญ่ประมาณ 90% อาศัยอยู่ในชนบท แต่กลับไม่ได้รับความเป็น ธรรมจากการพัฒนาเท่าที่ควร ขณะเดียวกันความมั่งคั่งที่เกิดขึ้นมาจากกำไรและผลประโยชน์ของ ภาคเมืองซึ่งประกอบด้วยคนเพียงส่วนเล็กๆ ของประเทศเท่านั้น แต่ถึงกระนั้นก็ตาม ความไม่เห็น ด้วยกับแนวทางการพัฒนาดังกล่าวสำหรับอาจารย์เสนอไม่ได้เกิดจาก ความคิดที่ว่าภาคเมือง เองเปรียบชนบท หากแต่อาจารย์เห็นว่าแนวทางการพัฒนาต่างหากที่เปิดโอกาสให้ภาคเมือง แสวงหาผลประโยชน์ได้มากกว่าชนบท ดังนั้นอาจารย์จึงเสนอเรื่องการพัฒนาชนบทเพื่อเป็นการ สร้างโอกาสให้ชนบทได้แสวงหากำไรและประโยชน์โดยตัวของตัวเองบ้างในเวลาเดียวกัน

ด้วยเหตุนี้เองอาจารย์เสนอให้จึงได้เขียนรายงานเสนอต่อท่านนายกรัฐมนตรีใน ขณะที่ยังคงทำหน้าที่ที่ปรึกษาว่า รัฐบาลชุดนี้ควรนำเรื่องการพัฒนาชนบทมาเป็นแก่นสารสำคัญ และในการช่วยร่างสุนทรพจน์ให้กับท่านนายกฯ ในวาระขึ้นปีใหม่ 2524³⁴ อาจารย์ได้ใช้คำว่า

³³ สัมภาษณ์ ศาสตราจารย์เสนอ หวังนึก, หัวหน้าคณะทำงานโครงการชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสาน, 6 มกราคม 2539.

³⁴ อ่านเพิ่มเติมใน "สารานุกรมของพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ นายกรัฐมนตรี แก่พี่น้องประชาชนเนื่องใน วาระดิถีขึ้นปีใหม่พ.ศ. 2524" (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2523).

“ทศวรรษแห่งการพัฒนาชนบท” เพื่อเป็นแนวทางให้มีการเอาใจใส่ในเรื่องชนบทมากยิ่งขึ้น และสำหรับตัวอาจารย์เองการทำงานในตำแหน่งที่ปรึกษาในครั้งนั้นเป็นการแสดงออกถึงความคิดเรื่องการพัฒนาชนบทอย่างชัดเจนเป็นครั้งแรก แม้จะยังไม่เป็นความเข้าใจที่ลึกซึ้งแต่อย่างใด

หลังจากที่อาจารย์พ้นจากตำแหน่งที่ปรึกษานายกรัฐมนตรีแล้ว อาจารย์ยังคงดำรงตนเป็นนักวิชาการผู้พยายามศึกษานโยบายสังคมต่อไปอย่างจริงจัง ความคิดของอาจารย์พัฒนาเพิ่มขึ้นจากความสนใจในเรื่องของอำนาจ การปกครอง และชนชั้นในส่วนกลางไปสู่ความสนใจในชนบทมากขึ้น ขณะเดียวกันอาจารย์ยังคงให้ความสนใจอย่างสูงกับเรื่องสิทธิมนุษยชนในสังคมไทยซึ่งเป็นผลจากประสบการณ์ที่ได้รับจากการทำงานในสหภาพเพื่อสิทธิเสรีภาพของประชาชน อาจารย์ได้เข้ามีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็นในการสัมมนาและการจัดอภิปรายเชิงปฏิบัติการทางด้านการพัฒนาชนบท โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ความสนใจของอาจารย์เด่นชัดนั้นมุ่งไปสู่ประเด็นปัญหาเรื่องการพึ่งตนเองของชนบทมากขึ้นเป็นลำดับ การพัฒนาชนบทในทัศนะของอาจารย์เน้นไปที่ความสามารถในการพัฒนาตนเองและพึ่งตนเองได้โดยเป็นอิสระจากการพึ่งพาภายนอก และผลที่สุดแล้วการพัฒนาตนเองของชนบทนี้จะทำให้พวกเขามีบทบาทเป็นพลังในการเปลี่ยนแปลงสังคมต่อไป ความคิดเห็นดังกล่าวอาจารย์ได้เสนอเป็นบทความ รวมทั้งนำไปกล่าวเป็นปาฐกถานำหลายครั้ง³⁵ ก่อนที่จะลาออกจากราชการ (พ.ศ.2530) แล้วก่อตั้งสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนาขึ้นในเวลาต่อมา (พ.ศ. 2531)

สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา : จุดเริ่มต้นสู่ความเข้าใจในชนบทอย่างแท้จริง

เมื่ออาจารย์ลาออกจากราชการ อาจารย์เด่นก็ได้เริ่มต้นทำงานด้านการพัฒนาชนบทอย่างจริงจัง ชีวิตในช่วงนี้ทำให้อาจารย์ได้เรียนรู้และมีความเข้าใจในชนบทมากขึ้น เนื่องจากอาจารย์ได้รับประสบการณ์จากการทำงานและการเรียนรู้ร่วมกับปราชญ์และผู้นำชาวบ้านหลายท่าน อาจารย์ได้เรียนรู้ในสิ่งที่สำคัญและมีคุณค่าอย่างมากที่มีอยู่ในชนบทนั่นคือ

³⁵ ตัวอย่างเช่น บทความเรื่อง “ปัญหาการพัฒนาในสภาพการเมืองไทย”, รัฐศาสตร์สาร 8 (กุมภาพันธ์-ธันวาคม 2525), หน้า 1-52. และเรื่อง “แนวความคิดในการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง”, เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการเรื่อง “ทิศทางเศรษฐกิจไทยในทศวรรษหน้า” (กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529).

ศักยภาพและภูมิปัญญาของชาวบ้าน ทำให้อาจารย์เข้าใจว่าการพัฒนาชนบทต้องไม่ได้มีความหมายเพียงการกระจายรายได้และสร้างงานเพื่อแก้ปัญหาความยากจนที่เกิดจากการพัฒนาที่ไม่เป็นธรรม ชนบทไม่ใช่มีความสำคัญเพราะเป็นแหล่งรวมคนจำนวนมากในสังคมเท่านั้น และชนบทยิ่งไม่ใช่เพียงส่วนที่ยากจนซึ่งรอวันแตกสลายจนจำเป็นต้องได้รับความช่วยเหลือจากภายนอกโดยเสียด่วน หากแต่ชนบทที่อาจารย์ได้เรียนรู้มีความหมายมากไปกว่านั้นนั่นคือ การเป็นฐานในการรักษาระบบนิเวศน์ทางธรรมชาติและทรัพยากรซึ่งสามารถเชื่อมโยงสู่การพัฒนาทางด้านเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมที่ยั่งยืนต่อไปในอนาคต

การทำงานในสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนาของอาจารย์เสนาห์ไม่ได้อยู่ในลักษณะนักพัฒนาที่เข้าไปทำงานโดยการปฏิบัติโดยตรง แต่อาจารย์มีจุดมุ่งหมายที่จะเป็นสื่อกลางทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างนักวิชาการและนักพัฒนาด้วยกันเองไปสู่การแลกเปลี่ยนและเรียนรู้ร่วมกับชาวบ้านในท้องถิ่นเพื่อให้สามารถเข้าใจถึงความต้องการและเรียนรู้เกี่ยวกับศักยภาพที่มีอยู่ในแต่ละส่วน การทำงานนี้ไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยนที่ทำให้อาจารย์เกิดความสนใจเรื่องชนบทเป็นครั้งแรก แต่การทำงานนี้ได้มีผลต่อพัฒนาการทางความคิดของอาจารย์เสนาห์หลายประการด้วยกันคือ

ประการที่หนึ่ง การทำงานในหน้าที่นี้เป็นจุดเริ่มต้นสำคัญที่ทำให้อาจารย์ได้มีโอกาสเรียนรู้และเข้าใจในชนบทอย่างลึกซึ้งกว่าที่เคยเป็นมาในอดีต กล่าวคือแม้ว่าอาจารย์จะมีได้เข้าไปทำงานและคลุกคลีกับชาวบ้านตลอดเวลา แต่การทำงานในฐานะประธานและที่ปรึกษาของสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนาทำให้อาจารย์มีโอกาสได้รู้จักและเรียนรู้ร่วมกับปราชญ์และผู้นำชุมชนท้องถิ่นหลายท่าน อาจารย์ได้พบว่าคนเหล่านี้คือแหล่งรวมภูมิปัญญาอันมีคุณค่าซึ่งจำเป็นต้องได้รับการส่งเสริมต่อไป

ประการที่สอง ประสบการณ์จากการทำงานในองค์กรพัฒนาเอกชนแห่งนี้ ทำให้อาจารย์ได้เผชิญปัญหาที่เป็นรูปธรรม อันมีผลให้ความคิดของอาจารย์มีความเป็นพลวัตสามารถปรับเปลี่ยนและยืดหยุ่นไปตามการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมและปัญหามากยิ่งขึ้น

ประการที่สาม การทำงานในตำแหน่งที่ปรึกษาและประธานสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนาทำให้อาจารย์ต้องนำเอาสิ่งที่ได้เรียนรู้จากปราชญ์และผู้นำชาวบ้านรวมทั้งจาก

ประสบการณ์จริงมาทบทวนร่วมกับการศึกษาเพิ่มเติมเพื่อจัดระบบเสนอเป็นนโยบายและเป้าหมายในการทำงานของสถาบัน ในขณะที่เดียวกันข้อสรุปที่ได้จากการสังเคราะห์ของอาจารย์ กลายมาเป็นงานพัฒนาชุมชนในเชิงรูปธรรม กิจกรรมดังกล่าวคือ การจัดตั้งโรงเรียนชุมชนอีสาน ซึ่งขณะนี้ได้ขยายตัวออกและประสบความสำเร็จอย่างน่าพอใจ เป็นกิจกรรมที่ได้รับความสนใจอย่างมาก และเป็นตัวอย่างงานพัฒนาชุมชนที่เป็นจริงและเห็นผลชัดเจนในปัจจุบัน

ประการที่สี่ การทำงานพัฒนาชนบททำให้อาจารย์ได้ข้อสรุปว่า ชนบทคือคำตอบของปัญหาอันหลากหลายในสังคมไทย ความรู้และความสนใจในเรื่องต่างๆที่อาจารย์เคยมีมา ทั้งในเรื่องการเมือง เศรษฐกิจ ทรัพยากร การศึกษา สิทธิ เสรีภาพ ความเสมอภาค รวมไปถึงเรื่อง ศาสนาและวัฒนธรรมล้วนเป็นเรื่องเดียวกันทั้งยังมีที่มาและคำตอบอยู่ในชนบททั้งสิ้น จึงกล่าวได้ว่า ความคิดและการวิเคราะห์ปัญหาอย่างเชื่อมโยงของอาจารย์แม้จะเกิดขึ้นและมีพัฒนาการมานาน แต่ประสบการณ์จากการทำงานและเรียนรู้ในช่วงชีวิตนี้ทำให้อาจารย์สามารถเชื่อมโยงเรื่องต่างๆเหล่านั้นให้เป็นเอกภาพโดยมีข้อสรุปเดียวกันเป็นผลสำเร็จ

ประการที่ห้า การทำงานในสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนาเปิดโอกาสให้อาจารย์สามารถนำเอาความรู้และความคิดทั้งที่มีอยู่เดิมและที่พัฒนาขึ้นมาใหม่ นำไปใช้ปฏิบัติจริงจนเกิดผลในเชิงรูปธรรมหลายโครงการที่สำคัญ โดยเฉพาะในปัจจุบันคือ โครงการโรงเรียนชุมชนอีสานซึ่งได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดีจากหลายฝ่าย และมีแนวโน้มที่จะขยายเครือข่ายออกไปอย่างกว้างขวาง ผลสำเร็จจากการปฏิบัติการในโครงการหนึ่งๆสามารถพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของอาจารย์เพื่อนำเสนอสิ่งใหม่ๆต่อไป

การทำงานในสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนาจนกระทั่งปัจจุบันของอาจารย์แสดงให้เห็นให้ข้อสรุปในเรื่องการพัฒนาและแก้ไขปัญหามหาชนประการด้วยกัน แต่อาจารย์ยังคงเห็นว่าการนำเอาข้อสรุปที่ได้มาประยุกต์ใช้ในทางปฏิบัติภายในภาวะสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา นั้น จำเป็นต้องมีการเอาใจใส่และให้ข้อเสนอใหม่ๆ ไปพร้อมกับการเรียนรู้ปัญหาที่เกิดขึ้นด้วย ที่สำคัญ อาจารย์เห็นว่า การนำข้อสรุปไปใช้ให้เกิดผลนั้นมีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าการทำให้ ข้อสรุปนั้น กลายเป็นฐานทางความคิดเพื่อให้มีการทำการศึกษาต่อในระดับต่อไป

แนวคิดการมีส่วนร่วมของประชาชนในกรณีพัฒนา

แนวคิดของอาจารย์เสนห์เกิดขึ้นจากการตั้งคำถามต่อปัญหาที่เกิดขึ้นกับสังคมไทยจากการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ซึ่งอาจารย์เห็นว่าแม้ได้ทำให้ประเทศไทยมีความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างมาก แต่ขณะเดียวกันการพัฒนานี้ได้แบ่งสังคมออกเป็นส่วนๆ และให้ความสำคัญกับบางส่วนจนทำให้สังคมไทยขาดความสมดุล ที่สำคัญการพัฒนาดังกล่าวให้ความสำคัญกับการเพิ่มขึ้นทางด้านวัตถุมากกว่าจะเน้นที่การพัฒนาคุณภาพของคนในสังคม อย่างไรก็ตาม การที่สังคมไทยในปัจจุบันเกิดปัญหาซึ่งกลายเป็นวิกฤตการณ์ต่างๆ นั้น นอกจากอาจารย์เสนห์แล้วยังมีนักวิชาการ นักพัฒนา และกลุ่มคนจำนวนหนึ่งให้ความสนใจ รวมทั้งร่วมมือข้อเสนอเป็นแนวทางปฏิบัติเพื่อแก้ไขทั้งในลักษณะที่ยังคงสนับสนุนต่อแนวการพัฒนาในกระแสดเดิม และในส่วนที่มีข้อเสนอใหม่ที่น่าสนใจคือ การมุ่งความสนใจสู่การพัฒนาโดยเริ่มจากชุมชนในท้องถิ่น

แนวคิดของอาจารย์เสนห์จัดอยู่ในกลุ่มหลัง แต่ถึงกระนั้นแนวคิดของอาจารย์ก็มีรายละเอียดและวิธีการปฏิบัติแตกต่างออกไปอย่างน่าสนใจ คำตอบต่อการแก้ไขปัญหการพัฒนาสังคมไทยของอาจารย์มีข้อสรุปอยู่ที่ชุมชนชนบท โดยมีมุมมองที่ครอบคลุมการแก้ไขปัญหามิใช่เพียงมิติ ที่สำคัญอาจารย์ไม่เพียงพยายามให้ข้อเสนอกับสังคมไทยเพื่อใช้เป็นฐานทางความคิดเท่านั้น แต่นับจากปีพ.ศ. 2530 เป็นต้นมา อาจารย์ได้นำเอาข้อสรุปที่ได้จากกระบวนการเรียนรู้มาใช้ปฏิบัติจริงในงานพัฒนาชนบทอย่างจริงจัง

ข้อสรุปในการแก้ไขปัญหาสังคมโดยการปรับทิศทางการพัฒนาสู่ชนบทโดยมีมุมมองที่ครอบคลุม มาจากกระบวนการคิดที่อาจารย์เรียกว่า "หลักความคิดเชิงคุณภาพ"^{๙๕} ซึ่งก็คือการเชื่อมโยงความรู้และความเข้าใจในเรื่องต่างๆ ให้เป็นเรื่องเดียวกัน การแก้ไขปัญหาสังคมจำเป็นต้องเชื่อมโยงเรื่องต่างๆ ภายในสังคมให้เป็นเอกภาพ การพัฒนาในทัศนะของอาจารย์จึงไม่ใช่การพัฒนาเศรษฐกิจเฉพาะภาค และไม่ใช่การพัฒนาเฉพาะการเมือง การศึกษา เศรษฐกิจ หรือเรื่องอื่นใดเฉพาะเรื่องเท่านั้น แต่ต้องเป็นการพัฒนาทุกส่วนทุกเรื่องอย่างสอดคล้องไม่พร้อมๆ กัน โดยคำนึงถึงแก่นสาร ความต้องการ ความพร้อม และประโยชน์ร่วมกันของประชาชน

^{๙๕} เสนห์ จามริก, สังคมไทยกับการพัฒนาที่ก่อปัญหา, คำนำ.

ในระยะยาวเป็นสิ่งสำคัญ การพัฒนาจึงต้องเป็นหน้าที่ของคนทั้งประเทศไม่ใช่หน้าที่ของกลุ่มคนหรือหน่วยงานใดโดยเฉพาะอีกต่อไป

จากการศึกษาพบว่า แนวคิดของอาจารย์เสนาหมีมีพื้นฐานส่วนใหญ่มาจากการแสวงหาเสรีภาพและความเท่าเทียมกันในสังคม โดยที่อาจารย์เห็นว่า การจะให้ประชาชนในสังคมร่วมกันประกอบภารกิจการพัฒนาด้วยความรับผิดชอบนั้นจำเป็นต้องส่งเสริมความเข้าใจในเรื่องสิทธิ เสรีภาพ และความเท่าเทียมกันในสังคมก่อนเป็นอันดับแรก³⁷ พื้นฐานอุดมการณ์เช่นนี้เองได้นำไปสู่ข้อเสนอนในเรื่องอื่นๆติดตามมา ความคิดเป็นในเรื่องเสรีภาพ และความเสมอภาค แม้มีส่วนมาจากความเห็นด้วยกับปรัชญาการเมืองตะวันตก แต่อาจารย์เสนาหมีได้ให้ความหมายกับเรื่องดังกล่าวโดยนำเอาแก่นของพุทธศาสนาโดยการตีความของอาจารย์มาใช้ในการพิจารณาและทำความเข้าใจ

พุทธศาสนาโดยการตีความของอาจารย์ไม่ใช่เป็นเพียงลัทธิความเชื่อหรือศาสนาเท่านั้น แต่มีความหมายในเชิงปรัชญาและอุดมการณ์ด้วย การนำเอาพุทธศาสนามาเป็นแกนกลางในการทำความเข้าใจในเรื่องเสรีภาพ และความเสมอภาคนี้เกิดจากความต้องการที่จะแสวงหาที่มาและแก่นแท้ของเรื่องดังกล่าวในบริบทของไทยเอง³⁸ เนื่องจากอาจารย์ได้พบว่าโดยแท้จริงเรื่องสิทธิเสรีภาพในแบบลัทธิเสรีนิยมตะวันตกไม่ใช่ลัทธิเสรีภาพ ความเสมอภาค และ สิทธิมนุษยชนที่ถูกนำมากล่าวอ้างเป็นแต่เพียงอาวุธที่คนกลุ่มหนึ่งนำมาใช้หรือแสดงเพื่ออิสรชนสิทธิของกลุ่มที่ด้อยกว่าในสังคมเท่านั้น³⁹ ตามความเห็นของอาจารย์ แก่นแท้ของลัทธิสิทธิ

³⁷ สัมภาษณ์ศาสตราจารย์เสนาหมี จามริก, หัวหน้าคณะทำงานโครงการชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสาน, 5 มกราคม 2539.

³⁸ สัมภาษณ์ศาสตราจารย์เสนาหมี จามริก, หัวหน้าคณะทำงานโครงการชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสาน, 5 มกราคม 2539.

³⁹ ความคิดเห็นในประเด็นนี้คือสิ่งที่อาจารย์เสนาหมีเคยกล่าวไว้ในตอนหนึ่งของบทความเรื่อง "พุทธศาสนากับสิทธิมนุษยชน" ว่า "...แนวความคิดเรื่องเสรีภาพและสิทธิมนุษยชนจนถึงบัดนี้ยังมิได้ให้ความหมายอะไรมากไปกว่ารับใช้สิ่งซึ่งโดยมาตรฐานทางพุทธศาสนาเป็นเพียงเสรีภาพ และสิทธิในความทะยานอยากและช่วงชิงสิ่งต่างๆอันเป็นอนิจจังและหลวงตาเท่านั้นเอง ผลที่เกิดขึ้นก็คือสิทธิและเสรีภาพที่ต่างคนต่างยึดถือกันเขาเองได้ถูกชักนำไปด้วยแรงสัญชาตญาณของความอยากและหวงแหน และดังนั้นจึงเป็นแรงเหตุผลที่หลงผิดมุ่งเพียงเพื่อจุดประสงค์ที่จะลงวนรักษาตนเอง (กูสโ) หรือกระทำการต่างๆและใช้สิ่งที่ตนมีอยู่ตามต้องการ (ลือค) หรือที่ร้ายที่สุดคือ ทำลายหรือกดหัวเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเอง (ฮ็อบส์)" คูเรจอร์รที 12, หน้า 71.

เสรีภาพ และความเสมอภาคในสังคมคือ สิ่งที่แฝงอยู่ในคำสอนของพุทธศาสนา จุดที่สำคัญคือ พุทธศาสนาทำให้มองเห็นสองด้านทั้งด้านบุคคลและด้านสังคมซึ่งมีส่วนสัมพันธ์กันอยู่เป็นประจำ ในกระบวนการการกลับกลายและเปลี่ยนแปลง และมองไปที่คนเหนือสิ่งอื่นใดที่จะเป็นผู้ให้คำตอบที่แท้จริงในมันปลายของปัญหาทั้งหลาย⁴⁰ ความคิดเห็นนี้ได้กลายเป็นพื้นฐานความคิดและอุดมการณ์ของอาจารย์เสนห์ในการสร้างข้อเสนอเพื่อแก้ไขปัญหาและพัฒนาสังคมในปัจจุบัน ความสอดคล้องกันระหว่างหลักคำสอนทางพุทธศาสนากับแนวคิดในระยะต่อมาของอาจารย์อยู่ตรงจุดที่อาจารย์เคยกล่าวไว้ว่า

“...พุทธศาสนาให้ศรัทธาอย่างสูงสุดในความสามารถที่จะบรรลุถึงความสมบูรณ์ของมนุษย์โดยไม่แบ่งแยกในเรื่องชนชั้น เชื้อชาติ และเพศ... ที่สำคัญยิ่งกว่านั้น คือ การหลุดพ้นจากตัวคนเพื่อแสวงหาตัวคนที่แท้จริงนั้นจะกระทำสำเร็จได้และบรรลุผลได้ก็แค่โดยความพยายามและกรรมของแต่ละคน โดยไม่จำเป็นต้องอาศัยการบังคับบัญชา หรือการควบคุมจากภายนอก... อย่างมากที่สุด คนเราอาจต้องการก็แค่เพียงการแนะนำทางปัญญาความคิด หรือมรรคซึ่งไม่ได้ทำหน้าที่อะไรมากไปกว่าชี้แนวทางเพื่อแสวงหาการพัฒนาความคิดจิตใจของคนเองเท่านั้น สิทธิบังคับไม่ว่ารูปแบบใดเป็นที่รังเกียจของ พุทธศาสนา”

เช่นเดียวกับอาจารย์เสนห์ สิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคขึ้นพื้นฐานรองมนุษย์ตามความเห็นของอาจารย์คือ สิทธิ เสรีภาพในการแสวงหา พัฒนา และสร้างสรรค์ศักยภาพภายในตนเองเพื่อตนเองก่อนเป็นอันดับแรก และผลที่สุดแล้วการพัฒนาตนเองของแต่ละบุคคลจะสามารถเป็นรากฐานในการแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นในสังคมได้ในระดับต่อไป คุณค่าในตัวคนจึงเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับคุณค่าของสังคมอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ด้วยหลักการพื้นฐานนี้เองทำให้แนวคิดของอาจารย์เสนห์เน้นไปยังการให้คุณค่ากับมนุษย์เป็นจุดสำคัญ การเปลี่ยนแปลง พัฒนา และสร้างสรรค์สังคมขึ้นอยู่กับคุณค่าของมนุษย์ และคุณค่าของมนุษย์ต้องได้มาจากเสรีภาพในการพัฒนาศักยภาพและปัญญาโดยตัวมนุษย์เอง ข้อเสนอที่สำคัญอันดับแรกของอาจารย์ก็คือ การยอมรับในคุณค่าสูงสุดของมนุษยชาติ แทนที่จะเป็นคุณค่าสูงสุดของวัตถุสิ่งของ⁴¹ ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน หน้า 68-67.

⁴¹ เรื่องเดียวกัน หน้า 83.

ทัศนะเรื่องสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคของอาจารย์เสนีย์ นอกจากจะให้ความสำคัญต่อความเท่าเทียมกันในคุณค่าของมนุษย์อันเป็นพื้นฐานที่ต้องยอมรับแล้ว ทัศนะนี้ยังโยงสู่ความเท่าเทียมกันทางสังคมอีกด้วย กล่าวคือทุกคนในสังคมมีสิทธิและเสรีภาพในการสร้างเสริมประโยชน์ส่วนรวมไปพร้อมกับการพัฒนาตนเอง อาจารย์จึงไม่เห็นด้วยกับการพัฒนาที่ผ่านมาซึ่งลดคุณค่าความเท่าเทียมกันนี้ไป คุณค่าของมนุษย์ถูกแทนที่ด้วยวัตถุ ในขณะที่สิทธิเสรีภาพในการสร้างสรรค์สังคมถูกควบคุมโดยกลุ่มผลประโยชน์เพียงบางกลุ่มเท่านั้น การทำให้สมาชิกในสังคมตระหนักถึงคุณค่าของเพื่อนมนุษย์เป็นเป้าหมายสำคัญในการแก้ไขปัญหาสังคม ในขณะเดียวกันปัญหาก็คือ จะเริ่มต้นสร้างการยอมรับในคุณค่านี้อย่างไรในสภาพสังคมไทยในปัจจุบัน

อาจารย์เสนีย์ได้ให้แนวทางไว้โดยมุ่งไปสู่กลุ่มคนซึ่งเป็นพื้นฐานของสังคมไทย นั่นคือ กลุ่มคนในท้องถิ่นหรือชนบทของไทย ชนบทและชาวบ้านคือคำตอบ⁴² ในการแก้ไขปัญหาคงหมดของสังคมไทย ทั้งนี้เพราะชนบทเป็นที่อาศัยของคนไทยส่วนใหญ่ของประเทศ เป็นแหล่งดูแลรักษาทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม เป็นสังคมเกษตรกรรมภาคการผลิตพื้นฐานของสังคมไทย ที่สำคัญชนบทเป็นที่ที่คนอยู่ร่วมกันด้วยความกลมกลืนโดยให้คุณค่ากับทั้งเพื่อนมนุษย์และธรรมชาติ สภาพแวดล้อมเช่นนี้เอื้ออำนวยต่อการสร้างจิตสำนึกที่ดีให้กับสมาชิกในสังคม⁴³ อาจารย์เสนีย์จึงเชื่อว่า ชนบทคือจุดเริ่มต้นของการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไปในอนาคต อย่างไรก็ตามข้อเสนอเรื่องการพัฒนาชนบทของอาจารย์ไม่ได้หมายถึงการพัฒนาที่เน้นให้ความสำคัญกับชนบทเท่านั้น แต่อาจารย์เสนอให้ปรับสู่การเริ่มต้นใหม่ที่ระดับพื้นฐานของสังคมแล้วเชื่อมโยงไปสู่ส่วนอื่นของสังคม ที่สำคัญอาจารย์เห็นว่าการพัฒนาที่ภาคเกษตรกรรมในชนบทไม่อาจสำเร็จได้ด้วยตนเอง เพราะชนบทไม่ได้อยู่อย่างโดดเดี่ยว ยังต้องการความร่วมมือและการส่งเสริมจากภายนอกด้วย⁴⁴

⁴² สัมภาษณ์ศาสตราจารย์เสนีย์ จามริก, หัวหน้าคณะทำงานโครงการชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสาน, 5 มกราคม 2539.

⁴³ สัมภาษณ์ศาสตราจารย์เสนีย์ จามริก, หัวหน้าคณะทำงานโครงการสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสาน, 16 กุมภาพันธ์ 2539.

⁴⁴ พรพิมล ชัยเศรษฐศิริ และคณะ, บรรณาธิการ, "ปฏิญญาวิญญูชะตาสังคมไทย : ศาสตราจารย์เสนีย์ จามริก", นิตยสารไฮ-คอส 11 (เมษายน 2538), หน้า 42.

อาจารย์เสนห่มองเห็นความสำคัญของชนบทในหลายมิติด้วยกัน แต่จุดเริ่มต้นของแนวทางแก้ไขปัญหาในทัศนะอาจารย์เริ่มจากการพัฒนาความเข้าใจเพื่อให้เกิดการยอมรับในคุณค่าของมนุษย์ ระบบความสัมพันธ์ในชนบทให้คุณค่ากับเพื่อนมนุษย์คล้ายคลึงกับหลักการดังกล่าว หากแต่ในปัจจุบันชนบทไม่อาจดำรงอยู่โดยวิถีทางของตนเองโดยอิสระ⁴⁵ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นส่งผลกระทบต่อชนบททั้งในด้านทรัพยากรกำลังคน และจิตวิญญาณของความเป็นส่วนหนึ่งในวิถีชีวิตชุมชน⁴⁶ การจะรักษาสถานะนี้ให้คงอยู่ต่อไปนั้น อาจารย์เสนอว่าควรต้องพัฒนาชนบทให้เข้มแข็งและเป็นตัวของตัวเอง ชื่อเสนอของอาจารย์สรุปได้ดังนี้คือ

ประการที่หนึ่ง การจะพัฒนาชนบทที่ยากจนให้สามารถพึ่งตนเองได้ต้องเริ่มจากการพัฒนาคนหรือสมาชิกในชุมชน การพัฒนาคนหรือทรัพยากรมนุษย์ในทัศนะของอาจารย์เสนห่ก็คือ การให้การศึกษากับสมาชิกในชุมชน โดยในลำดับแรกต้องปรับเปลี่ยนทิศทางและบทบาทบทบาทของระบบการศึกษาไทย ทั้งนี้อาจารย์มีความเห็นว่า ระบบการศึกษาไทยจำต้องขยายขอบเขตความเข้าใจและเป้าหมายให้กว้างขวางออกไปจากเรื่องของการผลิตคนเพื่อสนองความต้องการของตลาดจ้างงาน⁴⁷ โดยปรับให้เป็นระบบการศึกษาที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงอยู่ที่พื้นฐานแวดล้อมและศักยภาพอันหลากหลายของคน⁴⁸ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งต้องมุ่งสู่ทรัพยากรคนในระดับพื้นฐานเป็นหลัก⁴⁹ นั่นคือกลุ่มคนในชนบทนั่นเอง ระบบการศึกษาที่ปรับใหม่นี้ต้องทำให้คนโดยเฉพาะกลุ่มคนในชนบทสามารถพัฒนาตนเอง พัฒนาอาชีพเพื่อให้สามารถพัฒนาตนเองได้

ในขณะเดียวกันอาจารย์เสนห่ให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาและความรู้พื้นฐานที่มีอยู่แล้วในชนบทด้วยโดยอาจารย์เชื่อว่า ชนบท

⁴⁵ เสน่ห์ จามริก, บทบาทของวัฒนธรรมในการพัฒนา, สังคมไทยกับการพัฒนาที่ก่อปัญหา, หน้า 228.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 230.

⁴⁷ เสน่ห์ จามริก, "แนวทางการพัฒนาการศึกษาไทย : บทวิเคราะห์เบื้องต้น", สังคมไทยกับการพัฒนาที่ก่อปัญหา, หน้า 319.

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน.

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน.

"... ไม่ได้ว่างเปล่าในเรื่องความรู้และวิชาการของตนเอง หากโดยแท้ที่จริงแล้วยังเป็นแหล่งของกระบวนการเรียนรู้และภูมิปัญญาซึ่งสะสมทอดกันมาแต่อดีต และทั้งหมดประกอบเป็นองค์ความรู้อันทรงคุณค่าไม่แต่เพียงต่อการดำรงชีวิตของครอบครัวและชุมชนเท่านั้น หากแต่ในหลายๆกรณีที่เกิดขึ้นยังมีศักยภาพเป็นพื้นฐานวิชา ความรู้ให้เติบโตก้าวหน้าต่อไปได้"³⁰

เพราะฉะนั้นการพัฒนาระบบการศึกษาในอนาคตจำเป็นต้องให้ความสำคัญกับเงื่อนไขนี้คือ ต้องอยู่บนพื้นฐานขององค์ความรู้ที่มีอยู่เดิมเป็นเป้าหมายหลัก เพื่อการศึกษานั้นจะได้มีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตที่เป็นจริงของชาวชนบท ขณะเดียวกันอาจารย์เล่นก็ได้เน้นย้ำถึงความจำเป็น ที่จะต้องผสมผสานความรู้และวิชาการจากภายนอกเข้ากับภูมิปัญญาของชาวบ้านด้วย กล่าวคือ

"...การกำหนดนโยบายและแผนการศึกษาเพื่อมุ่งเป้าหมายหลักไปที่ทรัพยากรคนระดับพื้นฐาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคเกษตรและชนบทนั้นไม่ได้หมายความว่า จะเป็นการตัดขาดออกไปจากกระแสวิชาความรู้สมัยใหม่และการ พัฒนาเปลี่ยนแปลงของโลกภายนอก... ในทางตรงกันข้ามแนวพัฒนาการศึกษาที่พึงประสงค์ในที่มีตระหนักถึงความจำเป็นที่กระแสความรู้และวิชาการทั้งสองกระแสหลัก คือทางภาคสมัยใหม่และภาคประเพณีจะต้องมีการประสานสัมพันธ์กัน เพื่อว่าการพัฒนาทางเศรษฐกิจและการศึกษา รวมถึงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี จะได้สามารถดำเนินในวิถีทางไปสู่ความเป็นตัวของตัวเอง และสามารถพึ่งตนเองได้ในระยะยาว..."³¹

นอกจากการนำเสนอหลักการดังกล่าวแล้ว อาจารย์เล่นก็ได้นำเขา खेलอนัน มาจัดระบบเป็นโรงเรียนชุมชนโดยอาศัยความร่วมมือจากผู้นำชุมชนท้องถิ่นและปราชญ์ชาวบ้าน และปัจจุบันได้ก่อตั้งโครงการโรงเรียนชุมชนอีสาน (พ.ศ. 2537-) ที่จังหวัดบุรีรัมย์ สองอำเภอคือ

³⁰ เรื่องเดียวกัน หน้า 320.

³¹ เรื่องเดียวกัน หน้า 321.

อำเภอสะตึก และอำเภอลำปลายมาศ⁵² ระบบโรงเรียนชุมชนเกิดขึ้นเนื่องจากอาจารย์เสน่ห์ มองเห็นข้อเท็จจริงที่ว่า

“...โอกาสและความเป็นธรรมทางการศึกษาไม่ใช่จะยึดถือเอาแค่ตลาด
จ้างงานและตำแหน่งสถานภาพทางสังคมชั้นสูงเป็นที่ตั้ง หากแต่เป็นเรื่องที่ต้อง
ขึ้นอยู่กับพื้นฐานของคนและกลุ่มชนซึ่งมีอยู่แตกต่างกันไปตามสภาพ
พื้นฐานแวดล้อม โดยนัยนี้แนวทางพัฒนาการศึกษาที่พึงประสงค์จึงอยู่ที่จะต้องจัด
ให้ระบบโรงเรียนเป็นแหล่งสร้างและพัฒนากระบวนการเรียนรู้ที่สัมพันธ์
สอดคล้องกับพื้นฐานและปัญหาความต้องการของคนและชุมชนนั้นๆเป็นหลัก”⁵³

เพราะฉะนั้นเงื่อนไขสำคัญของการจัดระบบโรงเรียนชุมชนก็คือ การมีส่วนร่วม
ของท้องถิ่น อาจารย์เห็นว่าการฟื้นฟูภูมิปัญญาและส่งเสริมศักยภาพของชุมชนต้องเริ่มต้นที่
ตัวประชาชนชาวบ้านเป็นหลัก กล่าวคือ ต้องให้กิจกรรมการพัฒนาเริ่มจากชาวบ้านเอง⁵⁴ ดังนั้น
การมีส่วนร่วมของท้องถิ่นไม่ใช่การจัดให้ตัวแทนชุมชนเข้าร่วมในหลักสูตรที่กำหนดจากส่วนกลาง
หากแต่หมายถึงการนำองค์ความรู้ของชุมชนท้องถิ่นนั้นๆเองเข้าไปประกอบเป็นฐานของการ
กำหนดหลักสูตร และการเรียนการสอนในแนวทางของระบบโรงเรียนชุมชน⁵⁵

นอกจากนี้สิ่งที่สำคัญคือเป้าหมายของการพัฒนาการศึกษาโดยระบบโรงเรียน
ชุมชนนอกจากจะอยู่ที่การฟื้นฟูศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นแล้ว ยังมุ่งสู่เป้าหมายให้ชุมชนสามารถ
ชุมชนสามารถพึ่งตนเองและพัฒนาตนเองไปสู่การมีส่วนร่วมในภาคธุรกิจและอุตสาหกรรมโดยไม่
ขัดต่อเป้าหมายการสร้างและพัฒนาอุตสาหกรรมซึ่งไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ในการเปลี่ยนแปลงของ

⁵² โรงเรียนชุมชนอีสานเป็นผลการดำเนินงานของโครงการสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสาน ซึ่ง
ต้องการวางพื้นฐานการดำเนินงานพัฒนาที่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของท้องถิ่นในอันที่จะพึ่งและ
พัฒนาตนเองโดยมีหลักการและยุทธศาสตร์คือ กระบวนการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างชุมชนท้องถิ่นและกลุ่มคน
ภายนอก ในลักษณะการเข้าร่วมการฝึกอบรมแลกเปลี่ยนและถ่ายทอดความรู้โดยปราชญ์และผู้นำชุมชนหลากหลาย
หลายพื้นที่ การฝึกอบรมครั้งแรกมีขึ้นประมาณกลางเดือนพฤษภาคม 2537 ปรากฏว่าประสบความสำเร็จมาก
พอสมควรและมีแนวโน้มจะขยายตัวออกไปมากขึ้นในอนาคต

⁵³ เสน่ห์ จามริก, สังคมไทยกับการพัฒนาที่ก่อปัญหา, หน้า 322.

⁵⁴ สัมภาษณ์ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก, หัวหน้าคณะทำงานโครงการชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสาน,
5 มกราคม 2539.

⁵⁵ เสน่ห์ จามริก, สังคมไทยกับการพัฒนาที่ก่อปัญหา, หน้า 327.

โลกสมัยใหม่⁵⁶ โดยอยู่ในเงื้อมมือให้ชนบทเข้าไปมีส่วนร่วมด้วยตนเองไม่ใช่เป็นการพัฒนาโดยอาศัยการขยายตัวและการลงทุนของอุตสาหกรรมเข้าครอบงำจากภายนอก ดังเช่นปัจจุบัน ดังนั้นการถ่ายทอดวิทยาการอันทันสมัยสู่ชุมชนจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง ทั้งนี้ระบบโรงเรียนต้องทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางวิชาการให้แก่ชุมชนท้องถิ่น โดยวิชาการนั้นจะไม่ใช่เป็นเพียงวิชาความรู้ที่ถ่ายทอดกันมาภายในท้องถิ่นเท่านั้น แต่ต้องให้มีการสังเคราะห์และประยุกต์องค์ความรู้ใหม่ๆ เพื่อให้ทันและเข้ากันได้กับการเปลี่ยนแปลงในแต่ละยุคสมัย

โรงเรียนชุมชนอีสานเกิดขึ้นโดยหลักการดังกล่าว ปัจจุบันดำเนินงานขยายตัวออกไปเป็นกิจกรรมที่หลากหลายตามการริเริ่มและศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นเอง รวมทั้งเปิดกว้างสำหรับการร่วมมือประสานงานขององค์กรพัฒนาเอกชน และสถาบันอื่นๆซึ่งให้ความสนใจและต้องการมีส่วนร่วม ผลจากการดำเนินงานในส่วนนี้อาจารย์ได้พบว่า โรงเรียนชุมชนอีสานได้พิสูจน์ให้เห็นถึงศักยภาพที่จะประสานสังเคราะห์ร่วมกับบรรดานักวิชาการและความรู้สมัยใหม่ที่นำเสนอในโอกาสเปิดการฝึกอบรม รวมทั้งกระตุ้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างสมาชิกเพื่อพัฒนาความรู้และวิจารณ์ญาณในการเลือกเห็นเทคนิควิธีการสมัยใหม่ที่สอดคล้องต่อปัญหาและความต้องการที่แท้จริงของตน⁵⁷

การพัฒนาการศึกษาเพื่อให้ชาวบ้านและชุมชนท้องถิ่นสามารถพึ่งตนเองได้ แม้จะมุ่งเน้นที่การพัฒนาท้องถิ่นเป็นเป้าหมายหลัก แต่อาจารย์เชื่อว่า ภารกิจการพัฒนานี้มิได้มีจุดจบอยู่ในตัวเองหรือเป็นไปเพื่อความอยู่รอดของชุมชนชนบทแต่อย่างเดียว หากยังเป็นการเปิดช่องทางนำเอาภูมิปัญญาท้องถิ่นออกมาสู่ "กระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน" ด้วย⁵⁸

ประการที่สอง แนวคิดเรื่องทางเลือกในการพัฒนาสังคมไทยโดยมุ่งเป้าหมายไปที่การพัฒนาชนบทของอาจารย์เสนห์มีนัยในเรื่อง การจัดการและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติเป็นอีกเป้าหมายที่สำคัญ การพัฒนาชุมชนโดยส่งเสริมให้มีการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างชุมชนต่างๆ และกลุ่มคนจากภายนอกได้ก่อให้เกิดจุดร่วมเป็นวิธีการผลิตแบบใหม่เรียกว่า "กระบวนการเกษตรทาง

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน หน้า 334.

⁵⁷ ขานเพิ่มใน เอกสารโครงการและแผนงานสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสาน, (กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2538). (ยึดสำเนา).

⁵⁸ เสน่ห์ จามริก, สังคมไทยกับการพัฒนาที่ก่อปัญหา, หน้า 334.

เลือก⁵⁹ กระบวนการนี้ขึ้นเพื่อหลีกเลี่ยงระบบเกษตรกรรมแผนใหม่โดยการจัดการของกลุ่มนายทุนที่มุ่งใช้พื้นที่เกษตรกรรมทำการผลิตพืชเศรษฐกิจเฉพาะอย่างป้อนสู่ตลาด การผลิตพืชเศรษฐกิจนี้มีความเสี่ยงสูงเนื่องจากต้องอิงอยู่กับภาวะการขึ้นลงของราคาตามความต้องการของตลาด ที่สำคัญ หากพิจารณาความสูญเสียทางด้านทรัพยากรแล้ว ระบบเกษตร แผนใหม่ก่อให้เกิดความสูญเสียต่อระบบนิเวศน์ การเสื่อมสภาพอย่างรวดเร็วของดิน และที่สำคัญอาจนำไปสู่การทำลายทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญอันได้แก่ ป่าไม้ เพื่อนำพื้นที่มาใช้เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจที่ต้องการ กระบวนการเกษตรทางเลือกจึงเกิดขึ้นจากความพยายามที่จะแสวงหาทางเลือกใหม่โดยอาศัยภูมิปัญญาที่สั่งสมมาตั้งแต่ในอดีตร่วมกับกระบวนการเรียนรู้ระหว่างชุมชน กลุ่มนักวิชาการ และองค์กรพัฒนา

ประการที่สาม การส่งเสริมกระบวนการเกษตรทางเลือกโดยภูมิปัญญาชาวบ้านของอาจารย์เสนห์มุ่งไปสู่ประเด็นหลักของเรื่องก็คือ หลักแห่งสิทธิชุมชนชนอันหมายถึงสิทธิในการมีส่วนร่วมของชุมชนหรือชาวบ้านในการบริหารจัดการทรัพยากร สิทธิชุมชนนี้มุ่งเน้นถึงพันธะหน้าที่รับผิดชอบร่วมกันภายในชุมชนเอง และระหว่างชุมชนที่เกี่ยวข้องในการดูแลรักษาทรัพยากรและสภาพแวดล้อม⁶⁰ เรื่องของสิทธิชุมชนครอบคลุมประเด็นต่างๆหลากหลายประเด็น ทั้งเรื่องการบริหารจัดการทรัพยากรในพื้นที่ต่างๆ เรื่องของป่าชุมชน มาจนกระทั่งเรื่อง ภูมิปัญญาท้องถิ่นเกษตรทางเลือกและความหลากหลายทางชีวภาพ ประเด็นต่างๆเหล่านี้เป็นเรื่องที่อาจารย์ให้ความสนใจศึกษาค้นคว้ามาเป็นเวลานาน โดยมีเป้าหมายเดียวกันคือ ความปรารถนาที่จะฟื้นฟูสิทธิที่เคยมีอยู่ให้กลับคืนมาเป็นของชาวบ้านอย่างแท้จริง ตัวอย่างภูมิปัญญาชาวบ้านในเรื่องการทำเกษตรทางเลือกที่มีขึ้นในปัจจุบันเป็นสิ่งที่ยืนยันว่า ชาวบ้านมีความผูกพันกับสิ่งแวดล้อมและพร้อมที่จะดึงเอาศักยภาพที่มีอยู่ออกมาใช้ในการดำรงชีวิตร่วมกับธรรมชาติด้วยวิธีของตนเองเมื่อต้องประสบกับปัญหาความกดดันจากภายนอก

ประการที่สี่ ประเด็นเรื่องสิทธิชุมชนไม่เพียงมีเป้าหมายในเชิงการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติเท่านั้น แต่ยังรวมถึงการยอมรับในความสามารถหรือภูมิปัญญาของชาวบ้านในอันที่จะจัดสรร และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างเหมาะสมด้วย ทั้งนี้อาจารย์เห็นว่า

⁵⁹ พรทิมล ชัยเศรษฐเสรี และคณะ,บรรณานุกรม, นิตยสารไฮ-คอส, หน้า 42.

⁶⁰ เสน่ห์ จามริก, สิทธิชุมชน : การกระจายอำนาจจัดการทรัพยากร, วารสารนิเวศวิทยา 20 (มกราคม-เมษายน 2536) : 20.

ความสามารถในการจัดการทรัพยากร ของชุมชนในชนบทมีความเชื่อมโยงไปสู่ชุมชนเมืองด้วย เนื่องจากการจัดการทรัพยากรส่วนใดส่วนหนึ่งย่อมจะส่งผลกระทบต่อส่วนอื่นๆทั้งหมดอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้^๑ การจัดการทรัพยากรโดยกระบวนการเกษตรทางเลือกมีความสัมพันธ์และให้ประโยชน์กับชุมชนเมืองด้วยเช่นกันกล่าวคือ เกษตรทางเลือกมีกระบวนการผลิตโดยอาศัย หลักเกณฑ์ทางธรรมชาติและพึ่งพาทรัพยากรนิเวศ ลดการใช้สารเคมี เป็นการผลิตโดยคำนึงถึง สิ่งแวดล้อมและการรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ขณะเดียวกันผลผลิตที่ได้มีความบริสุทธิ์และมี คุณภาพสูง ทำให้ชนบทสามารถเป็นแหล่งผลิตอาหารที่มีคุณค่าป้อนสู่ภาคเมือง ซึ่งจะเป็นการ เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างคนเมืองกับชนบทให้อยู่ในฐานะผู้บริโภคกับผู้ผลิต ขณะที่ใน ภาพรวมของระบบการผลิตระดับประเทศเป็นการเชื่อมโยงการผลิตภาคเกษตรกรรมกับ อุตสาหกรรมเข้าด้วยกัน เนื่องจากอาจารย์เห็นว่า ประเทศไทยมีความได้เปรียบในการผลิต อุตสาหกรรมสองชนิดคือ อุตสาหกรรมอาหารและยา ความคิดเห็นนี้ไม่เพียงได้มาจากการเรียนรู้ เรื่องกระบวนการเกษตรทางเลือกเท่านั้น แต่ยังเป็นผลมาจากการวิจัยเรื่องป่าชุมชนและความ หลากหลายทางชีวภาพของอาจารย์ด้วย การศึกษาวิจัยเรื่องป่าทำให้อาจารย์พบว่า ประเทศไทยมี จุดแข็งทางด้านทรัพยากรที่สำคัญคือ การมีป่าไม้จำนวนมาก และเป็นป่าเขตร้อนที่อุดมด้วยความ หลากหลายทางชีวภาพ อันเป็นแหล่งสำคัญในการผลิตอาหารและยา เพราะฉะนั้นวัตถุดิบที่จะมา ไปป้อนสู่อุตสาหกรรมจึงควรได้มาจากการส่งเสริมเกษตรทางเลือก และให้สิทธิในการจัดการกับ ทรัพยากรป่าไม้แก่ชุมชน การทำเช่นนี้จะเป็นการให้ประโยชน์กับทั้งสองฝ่ายอย่างเชื่อมโยงกันคือ ให้ชุมชนชนบทเป็นผู้ผลิตวัตถุดิบ ขณะที่ชุมชนเมืองเป็นผู้แปรรูปวัตถุดิบนั้นโดยระบบอุตสาหกรรม นอกจากนี้การใช้ประโยชน์จากวัตถุดิบที่มีอยู่อย่างเหลือเฟือเพื่อจะเป็นการลดปัญหาการพึ่งพาต่าง ชาติได้เป็นอย่างดี ความสัมพันธ์ในแง่นี้จะนำไปสู่การสร้างฐานทางเศรษฐกิจภายในที่เข้มแข็งและ เป็นตัวของตัวเอง

ประการที่ห้า การพัฒนาชุมชนชนบทให้พึ่งตนเองได้และเป็นฐานการผลิตทาง เศรษฐกิจระดับประเทศ นอกจากจะอาศัยภูมิปัญญาของชาวบ้านเองแล้ว อาจารย์เสนอให้ยังเน้นถึง ความจำเป็นในการพัฒนาการผลิตเกษตรกรรมให้ทันสมัย ดังที่อาจารย์เสนอไว้ว่า

"...นโยบายและยุทธศาสตร์การพัฒนาซึ่งเน้นการเกษตรนั้นไม่ได้
หมายความว่า ชุมชนท้องถิ่นชนบทจะต้องจำกัคนอยู่แต่ในเรื่องเกษตรกรรมโดย

^๑ เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๐.

เฉพาะ โดยอาศัยความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่
เศรษฐกิจของชนบทก็อาจสามารถพัฒนาตนเองไปสู่อุตสาหกรรมหรือแม้ใน
แวดวงของเกษตรกรรมเองก็อาจใช้ประโยชน์จากเทคโนโลยีที่คิดค้นกันขึ้นใหม่ๆ
ได้ อย่างเช่น สื่อสารสนเทศหรือในด้าน เทคโนโลยีชีวภาพ เป็นต้น”^{๕๒}

เพราะฉะนั้น การพัฒนาชนบทให้พึ่งตนเองได้สำหรับอาจารย์เสนห์ไม่ได้หยุดอยู่
เพียงการเป็นสังคมเกษตรกรรมที่หยุดนิ่งและปิดตัวเอง หากแต่การพัฒนาชนบทต้องกำหนด
เป้าหมายให้ชุมชนสามารถพัฒนาตนเองให้ก้าวหน้าทัดเทียมกับสากล เพื่อปรับบทบาทของ
ชุมชนซึ่งเคยถูกกดดันให้เข้าสู่ระบบเกษตรอุตสาหกรรมขนาดใหญ่โดยการควบคุมของศูนย์พลัง
เศรษฐกิจภายนอกมาโดยตลอดมาสู่ระบบเกษตรกรรมที่ก้าวหน้าและยั่งยืนภายใต้ภูมิปัญญาของ
ชาวบ้าน^{๕๓}

ประการที่หก การพัฒนาโดยอาศัยความเชื่อมโยงสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับ
ชนบทเป็นการส่งเสริมให้ชนบทซึ่งเป็นส่วนที่เสียเปรียบในสังคม ได้มีส่วนร่วมในกระบวนการ
พัฒนาอย่างแท้จริง ตรงจุดนี้อาจารย์เสนห์มีข้อเสนอเพิ่มเติมว่า ในทางปฏิบัติการพัฒนานี้จะเป็น
จริงได้ต้องอาศัยการปฏิรูปอย่างจริงจังทั้งด้านการคลังและสถาบันเพื่อให้ระบบการตัดสินใจ และ
การควบคุมการดำเนินงานค่อยๆกระจายออกจากศูนย์กลางไปสู่ท้องที่ในชนบทอย่างมี
ประสิทธิภาพ^{๕๔} ขณะเดียวกันการให้สิทธิชุมชนในระดับย่อยโดยความร่วมมือของทุกๆฝ่ายใน
สังคมเป็นการสร้างประชาธิปไตยในระดับพื้นฐาน^{๕๕} ด้วย เนื่องจากชาวบ้านหรือเกษตรกร
สามารถ ช่วยตนเองและตัดสินใจเกี่ยวกับชีวิตและความเป็นอยู่ของตนเอง จนกระทั่งพัฒนาสู่
การรวมตัว กันระหว่างชุมชนเป็นเครือข่ายทำให้ฐานเสียงของประชาชนมีความเข้มแข็งเพื่อการ
ต่อรองในระดับประเทศ การรวมตัวกันระหว่างชุมชนในที่สุดจะไม่ได้หมายถึงแต่เพียงชนบทเท่านั้น

^{๕๒} เสนห์ จามริก, "เศรษฐกิจการเมืองเชิงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี", สังคมไทยกับการพัฒนาที่
ก่อปัญหา, หน้า 281-2821.

^{๕๓} สัมภาษณ์ ศาสตราจารย์เสนห์ จามริก, หัวหน้าคณะทำงานโครงการชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสาน,
16 กุมภาพันธ์ 2539.

^{๕๔} เสนห์ จามริก, ปัญหาการพัฒนาในสภาพการเมืองไทย (2525), สังคมไทยกับการพัฒนาที่ก่อ
ปัญหา, หน้า 159.

^{๕๕} พรพิณล ชัยเศรษฐเสรี และคณะ, บรรณานิติการ, นิตยสารไฮ-คลาส, หน้า 45.

หากจะพัฒนาไปสู่การรวมตัวเป็นสังคมหน่วยเดียวกันซึ่งจะทำให้การกระจายอำนาจเป็นไปได้
อย่างแท้จริง การกระจายอำนาจในทัศนะของอาจารย์เสนห์จึงหมายถึงการส่งเสริมให้ท้องถิ่น
สามารถพัฒนา และสร้างเครือข่ายเป็นพลังทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง รวมไปถึงวัฒนธรรมได้
ด้วยความเป็นตัวของตัวเอง

อย่างไรก็ตาม อาจารย์ยังคงเน้นถึงความจำเป็นที่ชนบทต้องพึ่งพาภูมิปัญญาที่มี
อยู่ของตนเองก่อนการรณรงค์ความช่วยเหลือจากภายนอก การร่วมมือกันระหว่างชนบทกับชนชั้น
กลางในเมืองและหน่วยราชการอยู่ในลักษณะการเรียนรู้ร่วมกันเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อทุกฝ่าย
ไม่ใช่เพื่อประโยชน์ ต่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งโดยเฉพาะ เพราะฉะนั้นข้อเสนอของอาจารย์จึงให้ชนบท
เป็นตัวตั้งในการพัฒนาตนเองจนสามารถเข้าไปมีส่วนร่วมกับกลุ่มอื่นในสังคมอย่าง เข้มแข็งและ
ทัดเทียมกัน⁶⁶ การพัฒนาชนบทต้องไม่มองว่าชนบทเป็นเพียงส่วนที่ยากจนต้องได้รับความ
ช่วยเหลือ แต่ต้องเป็นการพัฒนาที่ส่งเสริมศักยภาพและภูมิปัญญาที่มีอยู่แล้วของ ชาวบ้านให้
พวกเขาสามารถยืนหยัดได้ด้วยตนเองจึงจะเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป⁶⁷

จากข้อเสนอของอาจารย์เสนห์ดังที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ สิ่งที่อาจารย์เน้นย้ำก็คือ
เป้าหมายในการพัฒนาชนบทต้องมองไม่ให้เกิดการแก้ไขปัญหาคความยากจน หรือเพื่อ
ลดปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมเมือง แต่ต้องเป็นการแสดงออกของกระแสชุมชนท้องถิ่นในอันที่จะ
ผลักดันพลังทางสังคม วัฒนธรรม เพื่อปกป้องคุ้มครองทรัพยากรและธรรมชาติแวดล้อมซึ่งจะเป็น
ฐานในการพัฒนาเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมที่ยั่งยืนต่อไปในอนาคต การพัฒนาชนบทสำหรับ
อาจารย์เป็นคำตอบของทุกปัญหาในสังคมไทย โดยอาจารย์เชื่อมั่นว่า การพัฒนาในกระแสนี้จะมี
ความเป็นไปได้มากขึ้นในสภาพการณ์ปัจจุบัน เนื่องจากทั้งคนเมืองและคนชนบทเริ่มแสวงหาทาง
เลือกใหม่เพื่อเป็นทางออกให้กับตนเองมากขึ้นเรื่อยๆ

⁶⁶ สัมภาษณ์ศาสตราจารย์เสนห์ จามริก, หัวหน้าคณะทำงานโครงการชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสาน,
16 กุมภาพันธ์ 2539.

⁶⁷ สัมภาษณ์ศาสตราจารย์เสนห์ จามริก, หัวหน้าคณะทำงานโครงการชุมชนท้องถิ่นพัฒนาอีสาน,
5 มกราคม 2539.